

alâid: Hac Gerdanlığı

Hacı Mehmet Altuntaş*

Özet

Arap geleneğinde kurbanlıklara takılan ve onları, Allah'a yakınlaşmak amacıyla, Kâbe'ye adayan kimselerin hac yolculuklarında taktıkları gerdanlıklar, birer ritüel olarak hürmet edilmesi ve yüceltilmesi istenilen nesnelere oldukları kadar hac ibadetinin güvenlik içinde gerçekleşmesini sağlamaları yönünden de önemliydiler. Gerdanlıklar, câhiliye dönemi Arap topluluklarının uygulamalarında olduğu gibi Hz. Peygamber ve onun sahabesinin pratiklerinde de bu önemini korudu. Diğer yandan hac ritüelleri arasında oldukça ayrıcalıklı ve işlevsel önemlerine karşılık gerdanlıklar, sonraki dönemlerde bu önemini tamamıyla kaybetmiş görünüyor. Kurban olarak adanan hayvanların kurbanlık statüsüne erişmeleri bu hayvanlara gerdanlık takmakla mümkün olmaktadır. İnsanların kendilerine hac yolculuklarında ritüel gereği taktıkları gerdanlık, İslâmî dönemde uygulamasının olmaması dolayısıyla, günümüz yorumcularının gözünden kaçmış görünmektedir. Mekkelilerin kendilerine has olarak haram aylar dışında şehri terk etmeleri durumunda harem bölgenin ağaç kabuklarından yaparak takındıkları gerdanlıklar da câhiliye döneminde saygı duyulan diğer bir gerdanlık türüdür. Bu durumda hac gerdanlığı uygulaması, diğer ritüellerin yanında gözden kaçabilen bir ayrıntı değil daha çok bu ritüellere anlam katan ve uygulamada oldukça işlevsel değere sahip bir ritüeldir. Kişinin kendi kabilesine ait topraklar haricinde güvenliğinin olmadığı, ona ve yanındaki her Őeye saldırmanın oldukça normal ve hakkaniyetli bir durum olarak karşlandığı, düzen sağlayıcı merkezî bir gücün olmadığı bir dönemde gerdanlık, sahip olduğu dinî değer nedeniyle farklı topluluklardan olan kimselerin hacılara saldırmasını engelleme işlevi görüyordu.

Anahtar Kelimeler: Siyer, câhiliye, hac, harem, ritüel, kurbanlık, gerdanlık.

* Dr., Haydarpaşa Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi/Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7968-2101>; e-mail: hmaltuntas@gmail.com

Qalāid: Pilgrimage Necklace

Abstract

In Arab tradition, necklaces were worn to sacrificial animals and on pilgrimages who dedicate themselves to the Kaaba with the intention of getting closer to Allah. These necklaces held significant importance in ensuring the safety of the pilgrimage, being revered objects central to the rituals. This importance is observed both in the practices of Arab communities during the period of Jahiliyyah and during the time of the Prophet and his companions. However, despite their privileged and functional significance in pilgrimage rituals, necklaces appear to have lost their prominence in later periods. Animals designated for sacrifice attained a that status through the necklaces worn around their necks. The necklaces worn by individuals during their pilgrimages, as required by ritual, seem to have been overlooked by contemporary commentators due to their diminished practice in the Islamic era. Additionally, Meccans' necklaces made from the bark of the haram region that they were wearing, which they wore when they leave the city during the *aram* months, were also respected rituals items. Consequently, the pilgrimage necklace is not a mere detail to be overlooked alongside other rituals; rather, it imbues these rituals with meaning and holds significant functional value in practice. This religiously imbued necklace was instrumental in enabling individuals to travel comfortably in lands that did not belong to their own tribes during a time when there was no central power to regulate such matters.

Keywords: Sira, *jāhiliyyah*, *hajj*, *haram*, ritual, sacrifice, necklace.

Giriş

Dini ritüellerin tarihsel çalışmalarda değerlendirilmeleri ilk bakışta tuhaf gibi görünür. Ancak hem ritüellerin kendileri hem de doğdukları ve varlıklarını sürdürdükleri bağlamda üstlendikleri roller bize toplumların geçmiş yaşamlarıyla ilgili önemli bilgiler verir. Hac ibadeti, uygulandığı bakımından da topluca gerçekleştirilen, toplumsal alanla ilgili önemli bilgiler sağlayan birbirleriyle iç içe geçmiş ritüeller örgüsünden oluşur. Kur'ân'ın insanlardan hürmet göstererek gereklerine riâyet etmelerini istediği gerdanlığın (*kilâde*, çoğ.: *kalâid*), bir ritüel olarak İslâm'ın doğduğu ortam ve zamanda Arap geleneğinde tam olarak neye karşılık geldiği bu araştırmanın konusunu oluşturur.

Ritüeller zaman içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı uygulama biçimi açısından değişime uğrayabilmektedir. Bu değişim gerdanlık ritüeli için de geçerlidir. Bu yüzden tarihsel ve kültürel bağlamından kopuk güncel değerlendirmeler ile konu incelendiğinde oldukça sathi sonuçlara ulaşmak kaçınılmaz olmaktadır. Kur'ân'da açıkça emredilmesine ve Hz. Peygamber'in umre ve hac ziyaretlerinde kurban edeceği hayvanlar için bizzat uyguladığı bir ritüel olmasına rağmen günümüz İslâm topluluklarında bu ritüelin uygulamasına rastlanılmamaktadır. Makul ve gerçekliğe uygun sebepler ileri sürülerek şimdiki durum anlaşılır görülebilir. Ancak bu, geçmişteki bir uygulamanın kendi döneminde sahip olduğu değeri görmezden gelmeyi gerektirmez.

Özellikle câhiliye çağında olmak üzere Kâbe'ye hac ya da umre ziyareti için gerçekleştirilecek yolculuklar, güvenlik başta olmak üzere birçok gereksinimi karşılamayı gerektirmekteydi. O dönemde Mekke dışındaki Arap kabilelerinin kendi bölgelerinde yer alan putlarını ziyaret için güvenlik önlemlerine ihtiyaçları yoktu. Ancak Mekke'de "Allah'ın evi"¹ni ziyaret etmek için canları ve mallarını yolda kaybetmeyi göze almak durumundaydılar. Bölgede herhangi bir devlet otoritesinin bulunmaması nedeniyle kabilelerin kendi güvenliklerini kendilerinin sağlamaları gerekiyordu. Kabul gören anlayışa göre kendi topluluklarından olmayan her bir grup ya da birey, eğer anlaşmalılar değillerse, Araplar için karşı bir saldırı yapmasalar dahi her türden müdahaleye açık birer hedef konumundaydı. Onlara doğrudan saldırabilir, mallarına el koyabilir, çocuk ve kadınlar da dâhil olmak üzere toplulukta bulunan herkesi esir alabilirlerdi. Bu nedenle hac yollarında güvenliğin temini için zamanla çeşitli geleneklerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu cümleden olmak üzere söz gelimi "Haram aylar", "harem bölge" telakkileri, çeşitli anlaşmalar ve bir kısım ritüeller Allah'ın evini ziyaret edecekler için güvenlik sağlayan araçlar olarak işlev görmekteydi. Câhiliye

1 Ebû Tâlib b. 'Abdulmuṭṭalib el-Hâşimî Ebû Tâlib, *ed-Divân*, 68; el-Hac 22/26,29; el-Bakara 2/125, 127, 158.

döneminde ve İslâm'ın ilk yıllarında Hac ibadeti niyetiyle yola çıkan kimselerin ve bu bağlamda hac ibadetine niyet etmiş ya da etmemiş, ilgili ilgisiz herkesin gözetmek zorunda olduğu başka ritüellerin varlığı da söz konusuydu.

Hz. Peygamber'in uygulamaları ve konu hakkındaki ifadelerine yer verilen, başta siyer ve tarih kaynakları olmak üzere hadis ve fıkıh eserlerinde "kurbanlıkların gerdanlıklanması" başlığıyla adlandırılan bölümler bu çalışmaya önemli katkılar sunmuşlardır. Diğer yandan klasik Kur'ân tefsirleri, ansiklopedik dil kitapları, tarih kitapları, şiirler ve kültürel bilgiler içeren klasik eserler çalışma boyunca kaynak eser olarak başvuru zengin bilgi kaynaklarından. Keza, İbn Ebî 'Arûbe'ye (ö. 156/773) ait *el-Menâsik*, hacın menâsikinden olan bu konuyu ayrıntılı bir biçimde değerlendirmesi yönüyle istifade edilen dikkat çekici bir eserdir. Câhiliye dönemi uygulamaları hususunda ayrıntılı bilgiler ihtiva eden Taberî (ö. 310/923) başta olmak üzere tefsir müelliflerinin eserlerinde yer alan arka plan bilgileri ve konu hakkındaki değerlendirmeler çalışma boyunca en çok başvuru kaynaklar olmuştur.

Hac ve umre için Mekke'ye yaptıkları gidiş ve dönüş yolculuklarında Arabistan yarımadasının farklı bölgelerinden kimselerin boyunlarına taktıkları gerdanlıkların yanında, kutsallıklarını *Harem* ve onun içinde yer alan Kâbe'ye borçlu olmaları yönünden hac yolculuğuna çıkanların gerdanlıklarıyla yakın benzerlik gösteren Mekkelilerin kendilerine has olarak haram aylar dışında kullandıkları gerdanlıklar da çalışmada değerlendirilmektedir.

İslâm öncesi Arap toplumu ve tarihini en geniş haliyle değerlendiren Cevâd Ali, eserinde kurbanlıklara uygulanan gerdanlıklar ve onlarla beraber hac yolculuğuna çıkan sahiplerinin gerdanlıklarına da değinmektedir. İlk dönem eserlerinden hareketle Mekkelilerin ticaret yolculuklarına çıktıklarında takındıkları gerdanlıkları da söz konusu eder, ancak ayrıntılı bilgi vermez.² Câhiliye dönemi hac ve kurban ibadetlerini konu alan iki makalelerde kurbanlıklara ait gerdanlıklardan bahsedildiği görülür. Fakat ayrı bir konu başlığı ile bu ritüelin bütünlük içerisinde çalışıldığı bir akademik yayına rastlanmaz. Söz konusu makalelerde Kur'ân âyetlerinde yer verilen gerdanlığın genel olarak kurbanlıklar için uygulandığı değerlendirilirken onun insanlar tarafından da kullanıldığına değinilmemiştir.³ Bize göre, Arap folkloru ve inanışında önemli yeri

2 Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal fî Târîhi'l-'Arab Kâble'l-İslâm* (Beyrut: 2001), 11: 210-226.

3 Emrah Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21 / 1 (Haziran 2017): 577-638; Zeki Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği (II)". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/32 (Eylül 2011): 143-184.

olan hac ibadetinin tarihsel bağlamında da değerlendirilmesi, İslâm dinî inanışını anlamada yadsınamaz bir öneme sahiptir. Haccın en önemli ritüellerinden bir tanesi olan Kâbe'ye adanan kurbanlıklarsa sadece gerdanlıklar bakımından değil ama daha kapsamlı olarak tüm yönleriyle değerlendirilmeyi hak etmektedir. Bu çalışma sadece Mekke ve Kâbe özelinde gerçekleşen ritüelleri değil aynı önemde olmak üzere Arap toplumunun kurbanlarla bağlantılı tüm dinsel ve kültürel özelliklerini öğrenmeye katkı sunacaktır.

İnceleme, gerdanlığı ilişkili olduğu kavramlar ve onların bağlamlarıyla birlikte açıklamaya çalışmaktadır. Konunun gereğince anlaşılmasında bu kavramlar anahtar niteliğinde olup öncelikli olarak gerdanlıkla ilişkili oldukları yönleriyle değerlendirilecektir. Qalâid başlığı altında ise gerdanlığın gerek nesnel değeri ve uygulanışı gerekse diğer etkileri araştırmaya konu olacaktır.

1. Kavramsal Bağlam

Qalâid teriminin anlamını tam olarak kavramak için onun âyetlerdeki kullanımını bilmek önemlidir. Bu, Kur'an'ın indiği dönemde Arap toplumunun gerdanlık kavramına yüklediği manayı öğrenmeye olanak tanır.⁴ Kur'an'da qalâid iki bağlamda değerlendirilir. İlk bağlam onun kutsallığını vurgulayan 'işaret' (شعيرة) olma özelliğidir. İkincisi ise 'kıyâm' (قياما) çerçevesinde güvenlik sağlayıcı olma hususiyetidir. Söz konusu âyetlerde qalâid ile birlikte saygı duyulmaları ve gözetilmelerinin gerekliliği ifade edilen Kâbe, Harem ve hedy birbirleriyle bağlantılı terimlerdir. Özellikle hedy (الهدى) qalâid ile olan ilişkisinden ötürü üzerinde durulması gereken bir kavramdır.

Kur'an-ı Kerim hac ibadeti ve ritüelleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Qalâid kavramı haccın önemli bir rüknü olarak Mâide Sûresi'nde iki ayrı âyette birbiriyle bağlantılı ama farklı iki yönüyle yer alır. Sûre'nin ikinci âyetinde -zikredilen diğer öğelerle birlikte- gerdanlık Allah'ın işaretlerinden (şe'âir) bir tanesi (شعيرة, çoğ.: شعائر) olarak ifade edilirken 97. âyette kıyâm (قيام) olması yönüyle zikredilmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَجْلُوْا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ
وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ أَنْ صَدَّقْتُمْ عَنْ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا

4 Kavramların anlam değişimine yönelik çalışmalarda Kur'an'a ek olarak câhiliye şiiri ve İslâm öncesi dönemden kalma yazıtlara da müracaat edilebilir. Bk. Halil Ortakçı, "Güney Arabistan Yazıtları ve İslâm Kaynakları Işığında Hadis Kelimesinin Semantik Analizi Üzerine Bir Deneme", *İslâmî İlimlerde Hadis ve Sünnetin Yeri*, ed. Recep Çetintaş-Murat Akın (Ankara: İlahiyat 2021), 367-370.

تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

“Ey iman edenler! Allah'ın işaretlerine (ritüellerine), haram aya, boyunları bağısız ve bağlı kurbanlıklara, Rablerinin lütuף ve rızasını dileyerek Beytülharâm'a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Harâm'a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir.”⁵

جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَالِدَ ذَلِكَ لِنَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Allah Kâbe'yi, Beytülharâm'ı, haram ayı, boyunları bağısız ve bağlı kurbanlıkları insanların maddî ve manevî hayatları için destek kıldı. Bu, Allah'ın göklerde ve yerdeki her şeyden haberdar olduğunu ve Allah'ın her şeyi bildiğini anlamanız içindir.”⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınladığı Kur'ân Yolu isimli meal ve tefsir çalışması âyetleri yukarıda verildiği gibi tercüme etmektedir. Kitapta tercih edilen görüşe göre القاليد (el-çalâid) kurbanlık hayvanların boyun bağıdır. Diğer Kur'ân tercümelerinde terim için verilen anlam çok farklı değildir. O kimi zaman kurbanlık için bir boyunluk kimi zaman bir gerdanlık ve kimi zamansa bir süstür. Bu tercümelerde çalâidin kurbanlık hayvanlar dışında insanlar için de kullanıldığına dönük bir ifadeye rastlanmaz.⁷

Mâide Sûresi'nin ikinci âyetinde çalâidin Allah'ın işaretlerinden (شَعَائِرُ اللَّهِ / şe'âirullah) biri olduğu belirtilir ve onun dokunulmazlığına dikkat çekilir. “Şe'âirullah” ibaresi hac ile ilintili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde daha aynı bağlam ve anlamda olmak üzere yer alır. Bakara Sûresi'nin Safâ ve Merve'nin saygınlığına vurgu yapan 158. âyeti, çalâidin de beraber zikredildiği kurbanlıklar ve Kâbe'nin kutsallığını ifade eden Mâide Sûresi'nin 2. âyeti ve Hac Sûresi'nin kurbanlıkları konu alan 36. âyeti ile “şe'âirullah”a hürmeti konu edinen 32. âyetler kavramın hac ibadetiyle olan ilişkisini göstermesi yönünden önemlidir. Hadis kaynakları ise Safâ ve Merve'nin hac ritüellerinden olup olmadıkları

5 Hayreddin Karaman vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* - 2 (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 2: 205-208; el-Mâide 5/2.

6 el-Mâide 5/97

7 el-Mâide 5/2; el-Mâide 5/ 97.

konusunda gündeme gelen tartışmalar bağlamında kavrama yer verir. Medinelilerin İslâm'ı kabullerinden önce hac ya da umre için Mekke'ye geldiklerinde Mekke ve Medine arasında yer alan Menât putuna hürmeten Safa ve Merve arasında gerçekleştirdikleri sa'y ritüelini İslâmî dönemde de tekrarlamalarının mahzurlu olduğu düşüncesiyle Hz. Peygamber'e danışmaları üzerine Safa ve Merve'nin Allah'ın sembollerinden (شَعَائِرُ اللَّهِ) olduğunu beyan eden âyetin indirildiği ifade edilir.⁸ Bu ikisi arasında bazı putların bulunduğu ve burada geceleri şeytanların peyda olduğu şeklindeki düşünceden ötürü de konunun gündeme geldiği aktarılır.⁹ Muḳâtil b. Süleymân'ın aktarımına göreyse Kureys başta olmak üzere *Hums*¹⁰ üyesi olan Benî Kinâne, Benî Huzâa ve Benî Âmir b. Sa'saa kabileleri Safa ve Merve'nin Allah'ın sembollerinden olmadığını söylüyorlardı; câhiliye döneminde Safa'nın üzerinde Nâile putu, Merve'nin üzerinde ise İsâf putunun olduğunu ve bu nedenle ikisi arasında gidip gelmenin uygun olmadığını düşünüyorlar ve bunlara tavaf yapmıyorlardı; âyetin iniş nedenleri arasında bu konu da yer alır.¹¹

“Şe'âir” kavramının Kur'ân'ın indiği dönemdeki anlam alanını bilmek gerdanlıkların işlevini anlamaya yardımcı olacaktır. Bu terimin dinî alametler/işaretler/semboller için kullanıldığı görülmektedir.¹² Allah'ın kulları için işaret olarak belirlediği dua, zikir ve Allah'ın emri olan ibadetler “şe'âirulah”tır.¹³ Hac ve umre için belirlenen kurbanlıkların işaretlenmelerini ifade eden kelime (إِشْعَارُ) aynı kökten türetilmiştir. Kurbanlığını işaretleyen kişinin eylemi zikredilirken kullanılan ifade “أَشْعَرَ هَدْيَهُ” (kurbanlığını işaretledi) sözü, kişinin kesici bir demirle hayvanın sağ tarafından yaralayıp kanını akıtarak onu işaretlemeyi ifade etmekteydi.¹⁴ Hacda kurban edilmek üzere ayrılan ve

8 Buḳârî, Ebû 'Abdillâh Muḳammed b. İsmâ'il el-Buḳârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Şaḳîhu'l-Muḳtaşar* (Beyrut: Dâru Ṭavḳi'n-Necât), 1: 157; Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaḳḳa' (Rivâyetü Yahyâ el-Leysî)* (Meclisü'l-İlmî), 1: 417.

9 Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḳammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Ṭaberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân* (Kahire: Dâru Hicr, 1422), 1: 716.

10 Câhiliye devrinde dinî-iktisadî imtiyazlara sahip olan Kureys ve müttetikleri hakkında kullanılan bir tabir (bk. Recep Uslu, “Hums”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 18, 364-365).

11 Muḳâtil b. Süleymân, Ebû'l-Ḳasem Muḳâtil b. Süleymân el-Belḳî, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân* (Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabîyyi, 2002), 1: 152.

12 İbn Hâleveyh, Ebû 'Abdullâh el-Ḳasem b. Aḳmed b. Hâleveyh İbn Hâleveyh, *Leysse fî Kelâmi'l-Ârab*, (Mekke: 1979), 242.

13 eṭ-Ṭaberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 2: 710.

14 el-Ḳarîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Bağdâdî İbrâhîm el-Ḳarîbî, *Ġaribu'l-Ḳur'ân* (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Ḳurâ, 1405H), 1: 144.

işaretlenen hayvanlara şe'ıra (الشَّعِيرَة) da denilmektedir.¹⁵ Bu işaretler hayvanların kurban edilmek üzere adanmışlıklarını sembolize etmekteydi.¹⁶ Kurbanlıkların (المُهْدِي) işaretlenmeleri işlemleri onların gerdanlıklanmaları aynı zamanda yapılmaktaydı.¹⁷

Hayvanların yaralanarak kanlarının akıtılması yoluyla işaretlenmeleri sonraki dönemde İslâm âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Hz. Peygamber'in kendi uygulamalarında kurbanlık hayvanlarını işaretlediği bilinmektedir.¹⁸ Ebû Hanife (ö. 150/767) kan akıtılması yoluyla gerçekleştirilen işaretlemeyi hayvana eziyet etme olarak görür ve Hz. Peygamber'in hayvanlara eziyeti nehyettiğini; aynı şekilde "müsle"nin (işkence) de Hz. Peygamber tarafından nehyedildiğini ve hayvanların işaretlenmesinin uygun olmadığını; ama gerdanlık takılmasının sünnet olduğunu belirtir. Buna karşın İmam Şâfiî (ö. 204/820) koyunların değil ama deve ve inek cinsi hayvanların kanlarının akıtılarak işaretlenmelerinin sünnet olduğu düşüncesindedir ki genel olarak cumhurun görüşü de bu yöndedir.¹⁹ Tirmizî (ö. 279/892) ise *es-Sünen*'inde Ebû Hanife'nin işaretlemeyi *müsle* (مُسْلَةً) olarak değerlendirmesini ele alarak bu durumu vahim görmüş ve ehl-i re'yin görüşüne ittiba edilmemesi gerektiğini, kurbanlık hayvanların kanlarının akıtılarak işaretlenmelerinin sünnet olduğunu belirtmiştir.²⁰

15 Hâlıl b. Aħmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Hâlıl b. Aħmed el-Ferâhîdî el-Hâlıl b. Aħmed, *Kitâbü'l-'Ayn* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 1: 251; Ezherî, Ebû Mansûr Muħammed b. Aħmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüġa* (Beyrut: 2001), 9: 268; İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Aħmed b. Fâris el-Kazvîni İbn Fâris, *Mu'cemü Meķâvîsi'l-Lüġa* (Şam: İttihâdu'l-Kuttâbi'l-'Arab, 2002), 3: 151.

16 Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüġa*, 9/226; Mekki b. Ebî Tâlib, Ebû Muħammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûġi'n-Nihâye* (Mecmu'atu Buħuşî'l-Kitâb ve's-Sunne, 2008), 4885.

17 Vâkıdî, Ebû 'Abdillâh Muħammed b. 'Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Vâkıdî, *el-Meġâzi* (Beyrut: Dâru'l-Alemi), 2: 578,579; Ebû Muħammed 'Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri İbn Kuteybe, *Ćaribu'l-Ćur'an* (Beyrut: Dâru'l-ilm, 1978), 34.

18 Buħârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Şaħiħu'l-Muħtaşar*, 2: 169; İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muħammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (Kahire: Dâru't-Te'sil, 2015), 3/229; İbn Baġġâl, Ebû el-Ĥasan 'Alî b. Ĥalef b. 'Abdulmelik İbn Baġġâl, *Şerħu Şaħiħi'l-Buħârî* (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 2003), 4: 282,283.

19 Mâverdi, Ebû'l-Ĥasen 'Alî b. Muħammed el-Başri el-Mâverdi, *el-Ĥâvi'l-Kebîr fî Fıķhi Mezhebi'l-İmâmi's-Şâfi'i* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 4: 372; Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muħammed b. 'Abdilberr en-Nemerî İbn 'Abdilberr, *et-Temhid li mâ fî'l-Muvaġġa' mine'l-Me'âni ve'l-'Esânid* (Maġrib: Vezâratu 'Umumi'l-'Evķâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye), 17: 232.

20 Tirmizî, Ebû 'İsâ Muħammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen* (Kahire: Dâru't-Te'sil, 2015), 2: 224.

“Şe‘âirullah” ifadesinin tam olarak hangi anlama geldiği konusunda bazı tartışmalar söz konusudur. En geniş anlamda Allah’ın tüm haramlarını, hadlerini kapsayan bir anlamı içerdiği şeklinde değerlendirilmesinin yanında, ifadenin daha çok hacla ilişkili ve onun şiarlarını (menâsik) kapsayan bir anlama karşılık geldiği kabul edilmektedir.²¹ Safa ve Merve bağlamında aktarılan rivâyetlerde bu ikisi arasında sa’y yapmanın ve tavafın câhiliye döneminin bir âdeti olduğu belirtilirken bunların câhiliyenin şe‘âirinden (شعائر الجاهلية) oldukları kaydedilir. İslâm’la birlikte bu ikisi haccın menâsikinden sayılırlar.²² Hâil b. Aḥmed (ö. 175/791) “Şe‘âirullah haccın menâsidir (شعائر الله مناسك الحج), yani alâmetleridir” der ve ekler: “Allah için kurban edilmek üzere adanan hayvanlar (الهدْي) haccın şe‘âirindedir ki bunlar haccın amellerinden olan sa’y, tavaf ve kurban kesmek ve haccın tüm şe‘âiridir” (شعائر الحج).²³ el-Hârizmî (ö. 232/847) ise ifadeyi “kendisiyle Allah’a yakınlaşmaya vesile olan; namaz, dua ve Allah’ın şe‘âirinden kurban” şeklinde tarif eder.²⁴ Taberî (ö. 310/923) Mâide Süresi’nin ikinci âyetinin tefsirinde İbn Abbas’ın da “şe‘âirullah” ifadesinin haccın menâsiki olduğu görüşünü kabul ettiğini/belirttiğini kaydeder.²⁵ İbnü’l-Feres (ö. 597/1200), şe‘âir ifadesinin ne anlama geldiği konusundaki ihtilafı ve düşünceleri izah ederken birkaç tanım üzerinde durur. Bu tanımlar şöyledir: Allah’ın haramları ve haccın menâsidir ki müşriklerin de bunlara şe‘âirullah olarak ihtiram gösterirler. İbn Vehb (ö. 197/812) de şe‘âirin altı olarak ifade edildiğini,²⁶ bunların: Safâ ve Merve, kurbanlıklar, şeytan taşlama, Meş’ar-i Harâm, arefe, Hacerülesved’in selamlanması (الركن) olarak zikredildiğini aktarır.²⁷ Mâverdi (ö. 450/1058) şe‘âire beş ayrı yaklaşımı zikreder ki bunlardan ilki ifadenin haccın menâsiki olduğu şeklindedir. O, bu görüşün sahiplerinin İbn Abbas ve Mücahit

21 Hâil b. Aḥmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, 1: 251; Buḥârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Şaḥîhu’l-Muḥtaşar*, 2: 157; Ṭaberî, *Câmi ‘u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Ḳur’ân*, 8: 21,22; İbn Hâleveyh, *Leyse fi Kelâmi’l-‘Arab*, 242; Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüḡa*, 9: 268.

22 Buḥârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Şaḥîhu’l-Muḥtaşar*, 2: 159; Tirmizî, *es-Sünen*, 2: 188; Ṭaberî, *Câmi ‘u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Ḳur’ân*, 1: 714; ‘Abd b. Ḥumeyd, Ebû Muhammed ‘Abdulḥamîd b. Ḥumeyd b. Naşr, *el-Müntehab min Müsnedi ‘Abdi İbn Ḥumeyd* (el-Manşûre: Dâru İbn ‘Abbâs, 2009), 3: 98; Tirmizî, *es-Sünen*, 4: 188; Ṭaberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, 2: 714; Vâhidî, Ebü’l-Ḥasen ‘Alî b. Aḥmed b. Muhammed b. ‘Alî en-Nisâbüri el-Vâhidî, *Esbâbü’n-Nüzûl* (Riyad: Dâru’l-Meymân, 1426H), 153.

23 Hâil b. Aḥmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, 1: 251.

24 el-Hârizmî, Muhammed b. İshâk el-Hârizmî, *İşâretu’t-Terğîb ve’t-Teşvîk ilâ’l-Mesâcidi’s-Selâse ve’l-Beyti’l-‘Atîk* (Riyad: Mektebetü Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1418H), 49.

25 Ṭaberî, *Câmi ‘u’l-Beyân ‘an Te’vili ‘Âyi’l-Ḳur’ân*, 8: 22.

26 Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Ḳureşî İbn Vehb, *Tefsîru’l-Ḳur’ân mine’l-Câmi’* (Beyrut: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 2003), 1: 128.

27 Ebû Muhammed ‘Abdumun‘im b. ‘Abdurrahîm İbn Fers, *Aḥkâmu’l-Ḳur’ân* (Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2006), 2: 306.

olduğunu söyler. Diğer görüşlere göre ise, Allah'ın ihramlıyken haram kıldığı her şeydir. Yine İbn Abbas'a isnat edilen bu görüş şöyledir: "Allah'ın haramları; Allah'ın içinde haram, helal, mübah ve sakınılması gereken şeyleri ifade ettiği hadleri ve Allah'ın dinidir."²⁸ Mâtürîdî (ö. 333/944) "şe'âirullâh" ifadesinin "Allah'ın tek olan dini, Allah'ın terkedilmesi haram olan bütün farzları" gibi anlamlara geldiği şeklindeki tanımlamaları aktarmakla birlikte ifadenin Safa ve Merve, kurbanlıklar ve benzeri "hacda Allah'ın sembolleri" manasında menâsik olduğu üzerinde durmaktadır.²⁹ Bir diğer nokta ise ifadenin meşâ'irle aynı anlamda kullanıldığı ya da şe'âirin hacın menâsikini ifade eden meşâ'ir olduğudur.³⁰

Çalâid uygulamasını da içeren hacın tüm ritüellerini ifade etmesi dolayısıyla konuyla ilişkisi yönünden menâsik kavramını da incelemek gerekmektedir. Kavram hacın şe'âir ve meşâ'irini kapsayıcı bir kullanıma sahiptir. Temel İslâm kaynakları menâsik başlığı altında hacla ilişkili tüm konuları mevzu edinirler. Menâsik kelimesinin bizzat kurban kesimini ifade etmesi de üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur.³¹ Hacın tüm tapınma eylemlerini ihtiva eden menâsik kelimesi esasında bilfiil kurban kesmeyi ifade etse de zamanla Allah'a yakınlaşma vesilesi olan bütün ibadet ve tâatleri ifade edecek şekilde bir kullanıma erişmiştir.³² Oruç tutmak da bu kavramın içinde yerini alacak şekilde kullanılabilir. ³³ İbadete *nüsük* (النسك)³⁴, ibadetlerine düşkün

28 Mâverdî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), 2: 6.

29 Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 3: 438.

30 İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğa* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2: 726; Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân* (Cidde: Daru't-Tefsir, 2015), 11: 120; İşfehânî, Ebü'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İşfehânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân* (Dimeşk, Beyrût: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412H), 456.

31 Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *ez-Zâhir fî Ğaribi Elfâzi's-Şâfi'î* (Kahire: Dâru't-Talâ'î'), 125.

32 Kâdî 'İyâd, Ebü'l-Fağl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahşubî el-Kâdî 'İyâd, *Meşâriku'l-Envâr 'Alâ Şihâhi'l-Âsâr* (el-Mektebetü'l-'Atika ve Dâru't-Türâs), 2: 26; Tahânevî, Muhammed b. 'Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Şâbir el-Fârûkî el-Hanefî, *Keşşâfü'l-İşlâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm* (Beyrût: Mektebetü Lubnân Nâşirûn, 1996), 1652.

33 Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Dâru'l-Fikr, 1994), 13: 657.

34 İbn Sîde, Ebü el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muħaşşas* (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsi'l-'Arabî, 1996), 4: 63.

kimseye ise bu minvalde *el-nâsik* (النَّاسِك) denilebilmektedir.³⁵ Bu anlam biraz da “Arabın dilinde” tekrarlanan davranışlar ve devamlılığa işaret etmektedir.³⁶ Taberî, menâsiki konu edindiği bölümde şu tanımı yapar: “Allah için ifa edilen, O’na yakınlaştıran, O’nun rızası için olan kurban kesimi, salât, tavaf, sa’y ve bunlar dışında kalan sâlih amellerin tümü menâsiktir; haccın meşâ’iri onun menâsikidir. Çünkü bunlar insanların alışageldikleri emare ve alametlerdir ki sürekli tekrar ederler.” Ona göre de menâsik Arapçada alışlagelmişliği ifade etmek için kullanılır. Bir kimse iyi ya da kötü bir davranışı adet haline getirdiğinde “falancanın bir menseki var” denir (لِفَالَانٍ مَنْسَكٌ). Ona göre bu kavrama “menâsik” denmesinin sebebi hac ve umrede ve kendileriyle Allah’a yakınlık sağlanan amellerin adet haline getirilmiş olmaları ve tekrarlanmalarıdır. Taberî *nâsik* kelimesinin bir kimse için Rabbine yaptığı ibadetlerden ötürü kullanıldığını ve nûsük kelimesinin de “Allah için ibadet” (النَّسْكُ: عِبَادَةُ اللَّهِ) anlamına geldiğini bildirir. O aynı husustan hareketle Bakara 128’de yer alan وَأَرْوَا مَنَابِكُنَا ifadesini “Bize ibadetlerini, sana nasıl ve nerede kulluk edeceğimizi ve yaptığımızda razı olacağın şeyler öğret” şeklinde anlamlandırmaktadır.³⁷ Hac Sûresi 34. âyette yer alan لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا ifadesinin klasik eserlerde hac ve onun bir rüknü olarak Mekke’de kesilen kurbanlıklarla ilişkili olarak değerlendirildiği müşahade edilir. Âyette yer alan “أُمَّةٍ” ifadesi tercümelerde bizim bugün kullandığımız anlamıyla *ümmet* olarak çevriliyor olsa da kullanımın “لكل قوم” şeklinde kabile topluluklarını işaret ettiğini belirtmek faydalı olacaktır.³⁸ Bu şekliyle hac ibadeti için Mekke’ye gelen farklı toplulukların ibadet şekillerinin ayrışabildiğini anlamak mümkün olur. Menâsik,

35 Zeyd b. ‘Alî, Ebü’l-Hüseyn Zeyd b. ‘Alî b. el-Hüseyn b. ‘Alî b. Ebî Tâlib, *el-Müsned*, 200; İshâk el-Kevsec, Ebü Ya’kûb İshâk b. Manşûr b. Behrâm el-Mervezî İshâk el-Kevsec, *Mesâilü’l-‘Îmâm Aḥmed ve İshâk b. Râheveyh* (Medine: ‘Îmâdetü’l-Baḥşî’l-‘Îlmî, 2002), 5: 2073; Ceşşâs, Ebü Bekir Aḥmed b. ‘Alî er-Râzî el-Ceşşâs, *Aḥkâmu’l-Ḳur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1994), 1: 100.

36 Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ’, *Me’âni’l-Ḳur’ân* (Mısır: Dâru’l-Mıṣriyye), 230; Hârizmî, *İşâretü’t-Terğîb ve’t-Teşvîk ilâ’l-Mesâcidi’s-Selâse ve’l-Beyti’l-‘Atîk*, 53.

37 Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Ḳur’ân*, 2: 569.

38 Muḳâtil b. Süleymân, Ebü’l-Ḥâsen Muḳâtil b. Süleymân el-Belhî, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir* (Dubai: Câmi’atu’l-Mâcîd, 2006), 12; Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 3: 127; Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Ḳur’ân*, 16: 625; Ḳârî’, Hârun b. Mûsâ, Hârun b. Mûsâ el-Ḳârî’, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir fi’l-Ḳur’ân* (Bağdad: Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-‘Îlmi’l-‘Irâkıyye), 13.

kan akıtmak, kurbanlık kanı,³⁹ hac ve kurban kesme⁴⁰ ve Hârizmî'nin ifadesine göre bayram, Mekke ve ibadet gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁴¹ Muḳâtil b. Süleymân ifadeyi bayram günü kurban kesmek ve kan akıtmak olarak değerlendirmekte ve *إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي* ifadesindeki ile aynı manaya dikkat çekmektedir.⁴² Haccın şe'âir ve meşâ'irinden birisi olarak ḳalâid Kur'an'da da önemle üzerinde durulduğu üzere menâsikin içinde yer alır.

Ḳalâidin simgesel dinî değerini ifade eden kavramsal çerçeveyi belirledikten sonra onun güncel yaşamdaki karşılığını ve işlevini açıklayan diğer bir kavramsal yön olan kıyâm (مِائِي) terimi üzerinde durmak konunun önemli bir boyutunu öğrenmeye olanak tanıyacaktır. Kur'an'ı Kerim bize bu kavramsal bağlamı Mâide Sûresi 97. âyetinde diğer menâsikle eşit önemiyle birlikte aktarmaktadır. Kâbe, haram aylar ve kurban edilmek üzere belirlenmiş hayvanlarla birlikte ḳalâidin "insanlar için kıyâm" (سَائِلِ مِائِي) kılındığını ifade eden âyet, kelimenin tam anlamıyla hac ibadetinin başlangıcından nazil olduğu döneme gelinceye kadarki süreç ve sonrası için, âyette yer verilen menâsikin işlevsel olarak neye tekabül ettiğini açıklamaktadır. Her türlü saldırganlığın yasak sayıldığı, haram aylar ve Kâbe civarıyla birlikte anılıyor olması ḳalâid'in pratik değerinin büyüklüğünü kavramaya yardımcı olabilecek önemli bir göstergedir. Hac yolculuğunun güvenliğiyle birlikte onun menâsikinin rahat ve huzurlu bir şekilde yapılabilmesinin yanında insanların gündelik ihtiyaçları ve geçimliklerinin sağlanabilmesini mümkün kılmaları yönünden ḳalâid, haram aylar ve diğer şe'âirle birlikte önemli bir işleve sahiptir. Câhiliye dönemi toplulukları birbirlerine karşı ardı arkası kesilmeyen saldırılarda bulunuyorlar ve haksız yere kan akıtıyorlardı. Başkalarının mallarını gasp ediyorlar, yol kesiyorlar, kan davası güdüyorlar ve kan davalarında katil olmayan kimseleri de öldürebiliyorlardı. Kişi ve toplulukların birbirlerine karşı işleyecekleri cürümleri önleyebilecek krallık ve liderlikler yoktu. Haram aylar, harem bölge ve ḳalâid kişilerin güvenliklerini sağlayan ve işlerini görmelerine olanak sağlayan vasıtaları.⁴³

39 Mücâhid b. Cebr, Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Ḳureşî Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid* (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989), 483.

40 Kûfî, Süfyân es-Şevrî, Ebû 'Abdullâh Süfyân b. Sa'îd b. Mesrûk el-Kûfî, *Tefsîru's-Şevrî* (Vizâretu's-Şekâfe ve'l-İlâmî'l-İrâkıyye), 213; Yaḥyâ b. Sellâm, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Sellâm el-Ḳayravânî Yaḥyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yaḥyâ b. Sellâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1: 374; 'Abdurrezzâk, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî 'Abdurrezzâk, *Tefsîru 'Abdurrezzâk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 2: 410.

41 Hârizmî, *İşâretu't-Terğib ve't-Teşvîk ilâ'l-Mesâcidi's-Şelâse ve'l-Beyti'l-'Atîk*, 53.

42 Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 3: 136.

43 İbn Ḳuteybe, Ebû Muḳammed 'Abdullâh b. Müslim b. Ḳuteybe ed-Dineverî, *Te'vîlü Müşkili'l-Ḳur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 51; Ebî Hâtim, Ebû Muḳammed 'Abdurrahman b. Muḳammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-*

Hac ibadetinin güvenlik içerisinde gerçekleşmesi ve özellikle Mekke'ye olan yolculukların güvenliği Arapların çoğu için en temel problemlerden bir tanesiydi. Tefsirler, haram aylar, Kâbe ve kurbanlıklarla birlikte kalâidin Allah tarafından kıyâm kılındığının ifade edildiği âyetlerde geçen kıyâmen (قِيَامًا) kelimesinin insanların işlerini olanaklı kılan şey manasına geldiğinin değerlendirildiği görülmektedir.⁴⁴ Ezrâkî (ö. 250/864) kalâid ve onunla birlikte sayılan şe'âirin قِيَامًا لِلنَّاسِ (kıyâmen li'n-nâs) olduklarına dair ifadeyi açıklayan görüşleri şu şekilde aktarır: "İnsanlar için ihlali halinde cezalandırma gerektiren bir nizam; sayılan dört unsurun insanlar için emniyet (أَمْنًا لِلنَّاسِ) olduğu; din ve hac menâsikinin ifası için kıyam; dini görevlerin ifası ve insanların maişetlerini sağlamaları için bir koruma ve hayat kaynağı olmasıdır."⁴⁵ "Kâbe, haram aylar, kurbanlıklar ve gerdanlıklar câhiliyede Arab'ın, işleri görmelerini mümkün kılan düzenleriydi."⁴⁶

Kıyâmen (قِيَامًا) terimi farklı Kur'an kıraatlerinde çeşitli biçimleriyle yer alır. Kişilerin sahip oldukları malların onların işlerini görebilecekleri araçlar olarak belirlendiğini ifade eden Nisa Sûresi 97. âyette yer alan "جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا" şeklindeki ifade Maide Sûresi 97. âyette aynı şekilde geçer. "Kıyâmen" kelimesi farklı kıraatlerde قِيَامًا، قِيَمًا، قِيَامًا ve قِيَامًا gibi çeşitli varyantlarıyla yer alıyor olsa da verilmek istenilen anlam aynıdır. İfade insanların kendisiyle işlerini görebildikleri bir nizam ve düzene denk düşecek anlamda kullanılır.⁴⁷ Diğer yandan Arapça dil kurallarından da hareketle yapılan değerlendirmede kelimenin قِيَامًا olması halinde bile onun aslının قِيَامًا olduğu, vav (و) harfinin ya (ي) harfine dönüştüğü (ذوات الواو) belirtilmektedir.⁴⁸ Hac ibadeti dolayısıyla gerçekleştirilen ziyaretlerin

⁴⁴ 'Azîm (Riyad: Mektebetü Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1998), 4: 1214; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1882-1883.

⁴⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, 9: 267; İbn Manzûr, Ebû'l-Fağl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruvefî'î İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Şâdir, 1993), 7: 499.

⁴⁵ Ezrâkî, Ebû'l-Velîd Muḥammed b. 'Abdullâh el-Ğassânî el-Ezrâkî, *Aḥbâru Mekke ve mâ Câe fihâ mine'l-Âşâ* (Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1983), 1: 284.

⁴⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 9: 9.

⁴⁷ Ferrâ', *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 256; Buḥârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Şaḥîhu'l-Muḥtaşar*, 6: 42; Nehḥâs, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Murâdî, *İ'râbu'l-Ḳur'ân*, 201; Ezherî, Ebû Mañşûr Muḥammed b. Aḥmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Me'âni'l-Ḳirâ'ât* (Suudi Arabistan: Câmi'atu'l-Melik, 1991), 1: 291, 292, 339, 340.

⁴⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 8: 5-11; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, 9: 267; ; Cevherî, Ebû Naşr İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu'l-Lüğâ ve Şiḥâhu'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l'İlm li'l-Melâ'în, 1987), 5: 2016-2018; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12: 496-500; 'Alî el-Ḳâlî, İsmâil b. el-Ḳâsım b. 'Ayyûn b. Hârûn b. 'İsâ b. Muḥammed Ebû 'Alî el-Ḳâlî, *el-Bârî 'fî'l-Lüğâ* (Beyrût: Dâru'l-Hadâratî'l-Arabîyye, 1975), 514; İbn Zencele Ebû Zur'a 'Abdurrahman b. Muḥammed b. Zencele İbn Zencele, *Ḥuccetu'l-Ḳirâ'ât* (Beyrût: Dâru'r-Risâle, 1998), 190,191,237,238; Râğıb

aynı zamanda önemli ticarî faaliyetlerle birlikte gerçekleşiyor olması, Mekke'de kurulan panayırların Arabistan'ın her bölgesinden gelen hacılar için alış veriş yerleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda pratik olarak hac yolculuğunun güvenliğinin aynı zamanda ticarî faaliyetlerin de güvenliğini sağladığı görülmüş olur. Bu bağlamda “kıyâmen” ifadesi kâlâidin sadece hac yolculuğuna çıkanlar üzerine saldırıların yapılmasını engelleyen bir özelliğini değil ama aynı zamanda onun kişilerin dünya işlerini görmelerini sağlama noktasında sağladığı güvenceyi de ifade eder.⁴⁹ Bazı yorumcular ifadenin *salâh* (الصلاح) manasına dikkat çekerler. Bu da dünya ve din işlerini garanti altına alan bir işleve denk gelir.⁵⁰ İfade her türlü düzensizlik, karmaşa ve fesada karşıt olarak sulh, saldırmazlık ve asayiş dâhil düzeni karşılamaktadır.⁵¹ Kıyâm teriminin işlevsel değeri bize kâlâidin sadece dinî bir sembol olmanın ötesinde onun sosyal alanda da karşılığı olan bir ritüel olduğunu gösterir.

Kâlâid ritüeli ekseriyetle kurbanlık hayvanlara işaret olsun diye takılan gerdanlıklarla sınırlı olarak algılanmaktadır. Hac ve umre yolculuğuna çıkan ya da Mekke'de ibadetlerini tamamladıktan sonra kendi beldelerine dönerlerken hacıların takındıkları gerdanlıklar, farkında olarak ya da olmayarak, göz ardı edilmektedir. Gerdanlıkların sadece hac kurbanlıkları için düşünülüyor olmasının önemli bir nedeni özellikle İslâmî dönemde insanların ağaç kabukları ve başka materyallerden kendileri için kullandıkları gerdanlıkları terk etmiş olmalarıdır.⁵² Mekke'de kurban edilmek üzere hac yolculuğuna çıkacak hayvanlara işaret olması bakımından gerdanlık takmaya İslâmî dönemde de bir süre devam edildiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in kurbanlık hayvanına gerdanlık taktığı bilgisi klasik İslâm kaynaklarında yer almaktadır.⁵³ Ritüele ve nasıl uygulanacağına

el-İşfehâni, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Ķur'an*, 690,691.

49 Beğavî, el-Ĥuseyn b. Mes'ûd b. Muĥammed b. el-Ferrâ' Ebû Muĥammed el-Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Ķur'an* (Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420H), 2: 90.

50 Ceşşâs, *Aĥkâmu'l-Ķur'an*, 4: 149; İbn Ebî Zemenîn, Ebû 'Abdullâh Muĥammed b. 'Abdullâh İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'Aziz* (Kâhire: el-Fârûku'l-Ĥadîse, 2002), 1: 347; Süyûtî; Celâlü'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1983), 3: 202.

51 Ĥalîl b. Aĥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 7: 231; Şâĥib, Ebû'l-Ķâsım İsmail b. 'Abbâd eĥ-Ĥâlikânî eĥ-Şâĥib, *el-Muĥîṭ fî'l-Lüğâ* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1994), 2: 459; İbnu'l-Ķûṭıyye, Ebû Bekr Muĥammed b. 'Ömer İbnu'l-Ķûṭıyye, *Kitâbü'l-Ef'âl* (Kahire: Mektebetü'l-Ĥâncî, 1993), 144; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, 4: 142; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğâ*, 2: 646.

52 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 298; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ķur'an*, 13: 38.

53 Mâlik b. Enes, *el-Muvaĥṭa'* (*Rivâyetü Yahyâ el-Leysî*), 3: 492; İbn Ṭahmân, Ebû Sa'id İbrâhîm b. Ṭahmân el-Ĥorâsânî el-Herevî İbn Ṭahmân, *Meşyâḥatu İbn Ṭahmân* (Dimeşk: Mecma'u'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1983), 196.

dair bilgiler gerek hadis kitaplarında ve gerekse ilgili diğer klasik kaynaklarda yer almaktadır. Qalâid ve kurbanlık birbirlerini tamamlayan ritüeller olarak değerlendirilir.

Kurban kesme ve kurbanlıklar hac ve umrenin temel ritüellerinden olmaları ve onların Kâbe ile olan ilişkileri nedeniyle qalâidle aynı bağlamda değerlendirilmeleri gerekmektedir. Mâide Sûresi'nde qalâid teriminin geçtiği iki âyette de aynı önem ve işlerlikte yer alan *hedy* terimi kurbanlık hayvanlar için kullanılır. Diğer yandan kurbanlık olarak seçilen ve *Beytullah*'a adanan hayvanlar için *bedene* (البدنة) terimi de kullanılmaktadır. Kurban edilmek üzere belirlenen hayvanların bedene özelliğini elde etmeleri onların işaretlenmeleri ve gerdanlıklanmalarıyla mümkün olabilmektedir.⁵⁴ Hedy ibaresiyle eş anlamlı olan bu kavram Kur'an'da çoğul kipiyle geçer ve hedye atfedilen anlam ve işlevsellikte değerlendirilir. Kur'an'a göre Allah kurbanlık hayvanları (البدن) inananlar için hayır olan bir ritüel kılmıştır.⁵⁵ Hacıların ya da Mekke'nin yerlilerinin kesim yerine yakın pazarlardan kurbanlık hayvan alıp hedy olarak kesmeleri olanaklı ise de uzaklardan gelen hacıların beraberlerinde kendi yetiştirdikleri hayvanlarını ya da beldelerinden edindikleri kurbanlıklarını beraberlerinde getirmeleri yaygın uygulamaydı. Hatta hacca gidemeyen kimselerin o yıl hacca giden tanıdıklarıyla hedy gönderip Mekke'de kurban ettirdikleri de görülmekteydi. Öyle ki İslâmî dönemde Kâbe'ye hedy gönderenlerin kurbanlıkları kesilinceye kadar ihramlı olup olmadıkları tartışma konusu da olmuştur.⁵⁶ Qalâid bu noktada hayvanların kurbanlık statüsüne geçmelerini sağlamanın yanında onların sağ salim Mekke'ye ulaşmalarını garanti eden işlevselliğiyle onlar için ayrı bir öneme sahiptir. Bu işlev uzun mesafelerden gelen hacıların yol güvenlikleriyle doğrudan ilintilidir. Arabistan yarımadasının çeşitli bölgelerinden hacetmek isteyen bir kişinin hem kendisi hem de beraberinde olan kurbanlığın Mekke'ye sağ salim ulaşması ve onun tekrar salimen geldiği yere dönmesi, kurulu bir devlet yapılanmasının olmaması nedeniyle, özellikle câhiliye döneminde ciddi bir problemdi. Kan davaları, talan saldırıları ve kabileler arasında var olan uzun süreli düşmanlıklar insanları her daim ölümle burun buruna getirmekteydi. Farklı kabilelerin egemenliği altındaki topraklardan geçen hacılar için onları

54 Hâilî b. Aḥmed, *Kitâbü'l- 'Ayn*, 1: 251; Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 3: 127.

55 el-Hâc 22/36.

56 Buḥârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Şaḥîhu'l-Muḥtaşar*, 2: 169; Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *el-Müsnedü's-Şaḥîhu'l-Muḥtaşar bi Nakli'l- 'Adl 'ani'l- 'Adl ilâ Resûlillâh* (Kahire: Dâru't-Te' şil, 2014), 3: 559; Ṭaḥâvî, Ebü Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Mısrî eṭ-Ṭaḥâvî, *Muḥtaşaru İḥtilâfi'l- 'Ulemâ* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995), 2: 73.

saldırıdan koruyacak güvenlik birimlerinden söz etmek bile mümkün değildi. Haram aylar, kurbanlıklar ve gerdanlık insanların uzun mesafeleri saldırıya uğramadan katetmelerini sağlayan kutsal araçlardı.⁵⁷ Bu noktada dikkat edilmesi gereken bir husus var ki o da gerdanlıkların sadece güvenlikle ilişkili olduğu indirgemeciliğine gidilemeyeceğidir. Çünkü hacıların Mekke'ye varıldıktan sonra orada satın alıp Kâbe için adayıp gerdanlık yaparak kestikleri kurbanlık uygulamaları da mevcuttur.⁵⁸ Hedy, Beytullah'a hediyedir (أَهْدَيْتُ الْهَدْيَ إِلَى بَيْتِ اللَّهِ إِهْدَاءً).⁵⁹ Hedy bedenedir ki kurban edilmek üzere adanan deve, inek ve koyun cinsi hayvanları ifade etmektedir.⁶⁰ Kâbe'ye hediye edilmeleri dolayısıyla deve *hedy* olarak da isimlendirilmektedir. Kâbe için çok şey hediye ediliyorken bunlar *hedy* olarak isimlendirilmezler. Kurbanların Kâbe'ye hediye edilmesinden kasıt Allah'a yakınlaşma ve sevap elde etme isteğidir.⁶¹ Hacıların herhangi bir nedenden ötürü Mekke'ye gidememeleri durumunda onlardan güçlerinin yettiği bir hayvanı hedy olarak Mekke'ye göndermeleri beklenir ki bu kimseler kurbanın kesilme mahalli olan harem bölgeye ulaşıncaya kadar ihramlı olmanın gereği olarak saçlarını kesmezler.⁶² Bu tespitler adanmış kurbanlık hayvanların farklı bölgelerden Mekke'ye kurban edilmek üzere getirilmelerinin zorunluluğunu ifade ediyor olması bakımından önemlidir.

2. Kalâid

Türk kültürü ve dilinde “gerdanlık” daha çok hanımların boyunlarına takındıkları süs olarak bilinse de Arap dili ve kültüründe kavram daha kapsamlı bir kullanıma sahiptir. İslâm'ın doğduğu ortam ve zamanda bir süs eşyası olarak gerdanlıkların kadınlar tarafından kullanımı oldukça yaygındı. Arap kadınlarının boyunlarına inci, mercan, yakut, altın, gümüş ve başkaca değerli cevherlerden gerdanlıklar taktıkları bilinmektedir.⁶³ Onları gerdanlıksız düşünmek neredeyse

57 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l- Qur'âni'l- 'Azîm*, 4: 1214; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye*, 1882-1883; Vâhidî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî en-Nisâbüri el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîṭ* (Riyad: Silsiletü'r-Rasâilü'l-Câmiyye, 2009), 227.

58 Buḥârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Şaḥîḥu'l-Muḥtaşar*, 2: 170.

59 Ṭaberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 3: 359; Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1988), 2: 142; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüḡa*, 6: 201.

60 İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab*, 15: 359.

61 Ṭaberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 8: 26.

62 Mâlik b. Enes, *el-Muvaḫḫa* (Rivâyetü Yahyâ el-Leysî), 16: 141; Ṭaberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 1: 548.

63 İbn Sîrîn, Ebû Bekir Muḥammed b. Sîrîn el-Başrî· el-Enşârî İbn Sîrîn, *Müntehabü'l-Kelâm fî Tefsîri'l-Aḥlâm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1963), 529; Şâfi'î, Ebû 'Abdullâh

imkânsızdı.⁶⁴ Rivâyetlerde Hz. Peygamber'in eşlerinin, kızlarının ve kız torunlarının kolyelerinden bahsedilmektedir. Onun bir armağan ve hatıra olarak kolye hediye ettiği ve onlara duygusal anlamda da ehemmiyet verdiği görülmektedir.⁶⁵ Kişisel olarak önemsemesinin ötesinde inanan hanımlara parfüm ve kına ile beraber gerdanlık takmalarının da salık verildiği aktarılan bilgiler arasında yer alır.⁶⁶ Gerdanlığı kral, şeyh vb. önemli konumdaki erkeklerin kullanımında da görmek mümkündür.⁶⁷ Diğer yandan müşrikler putlarının boyunlarına da farklı malzemelerden gerdanlıklar asmaktaydılar.⁶⁸ Söz konusu kültürde gerdanlığın insan kullanımlarının dışında güvercinlerde, atlarda, köpeklerde,⁶⁹ kılıçlarda, develerde, inek ve koyunlarda bugün kullanılan anlamda tasma ve benzeri anlam ve işlevlerde kullanıldığı görülmektedir.⁷⁰ Esirlerin boyundurukları için

Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î, *el-Umm* (el-Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 2001), 3: 529.

- 64 İmru'u'l-Kays, İmru'u'l-Kays b. Hucr b. el-Hâriş el-Kindî İmru'u'l-Kays, *Divânü İmri'i'l-Kays* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004), 41; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1: 442; Abdurrezzâk, *el-Muşannef* (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015), 3: 87; Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Kuleynî, *el-Furû'u'l-Kâfi* (Tahrân: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmiyye, 1388H), 5: 332.
- 65 Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1: 432; İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Mısır: Hind Şelebî, 1955), 1: 653; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2: 130; İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *eş-Tabakât* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 10: 31; Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybân Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Cem'iyetu'l-Meknez, 2010), 8: 2747/3153; Ömer b. Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe ben-Numeyrî Ömer b. Şebbe, *Târihu'l-Medîne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 1: 190; Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1: 342.
- 66 Buḥârî, *el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Şâhiḥu'l-Muḥtaşar*, 7: 158; 'Abdumelik b. Ḥabîb, Ebû Mervân 'Abdumelik b. Ḥabîb es-Sülemî 'Abdumelik b. Ḥabîb, *Edebü'n-Nisâ'i'l-Mevsûm bi-Kitâbi'l-İnâye ve'n-Nihâye* (Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1992), 208; İbn Battâl, *Şerḥu Şâhiḥi'l-Buḥârî*, 9: 138.
- 67 Vâkıdî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Vâkıdî, *Futûhu's-Şâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1: 59; Câhız, Ebû 'Osman 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Leysî el-Câhız, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mulûk* (Kahire: el-Maṭba'atu'l-Emiriyye, 1914), 111.
- 68 Ezraîkî, *Aḥbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâ*, 1: 124; Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Fâik fî Ġaribi'l-Ḥadis* (Dâru'l-Ma'rife), 1: 389.
- 69 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-Me'âni'l-Kebîr fî Ebyâti'l-Me'âni* (Ḥaydarâbâd: Dâiratu'l-Ma'ârifil-'Osmaniyye, 1949), 1: 220.
- 70 İbn Side, Ebû el-Ḥasan 'Ali b. İsmail b. Side el-Mursî İbn Side, *el-Muḥkem ve'l-Muḥiṭu'l-Aẓam* (Ma'hedu'l-Maḥtûṭâti'l-'Arabiyye, 2003), 6: 190-192; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3: 366.

de gerdanlık ibaresi kullanılmaktadır.⁷¹ Bu gerdanlıklar kimi zaman süs kimi zaman da tasma olarak hayvanları kontrol etme aracı olarak kullanılıyorsa da atlara takılan gerdanlıklarda olduğu gibi maddî önemlerinin ötesinde anlamlar taşıyabilmektedirler. Hz. Peygamber'in gerdanlıklı atlarla intikam alma saldırılarını men ettiği aktarılır.⁷² Konu irdelendiğinde yasaklanmanın sebebinin, Arapların gerdanlık takılı atlarla intikamlarını almaya gittiklerinde onların göz değmesinden korunduklarına, üzerinde olan kişinin korkusunun giderileceğine ve öldürülemeyeceklerine dair batıl inançlarının olduğu anlaşılmaktadır.⁷³ Aynı doğrultuda insanların da boyunlarına göz değmesinden korunmak için bir çeşit gerdanlık taktığı bildirilir.⁷⁴ Kadınların göz değmesine karşı Mekke'de bulunan küçük beyaz yumurtalardan yapılan gerdanlıklar kullandıkları eserlerde yer almaktadır.⁷⁵

Kâbe'ye adanan kurbanlık hayvanlar için gerdanlık dışında farklı uygulamalar da söz konusudur. Hayvanların süslenmesi ve işaretlenmesi bu uygulamalardandır. Hayvanların işaretlenmesine Şe'âir konusu ele alınırken değinilmişti. Tıpkı gerdanlıklar gibi kurbanlıkların işaretlenmeleri de onların adanmışlıklarının göstergesi olmaktadır.⁷⁶ Kurbanlığın süslenmesi yine onun Kâbe'ye adanmışlığını göstermek yönünden Kâbe'yle ilişkilendirilerek hayvanın üzerine birtakım örtüler örtmek şeklinde gerçekleşmekteydi. Pamuk, ipek ve benzeri kumaşlardan yapılan daha çok hafif örtü ya da kilim benzeri dokumalar hayvanların üzerine örtülürdü. Farklı renk ve nakışlarla olmakla beraber daha çok beyaz renk tercih edilirdi. Kâbe için adanan bu hayvanların süslenmesi yine Kâbe'nin süslenmesine benzetilmeye çalışılmaktaydı. O dönem için oldukça değerli olan bu örtüler hayvan kesildikten sonra tasadduk edilirdi. Kurbanlıkların süslenmesi dönemin kültüründe oldukça önemli bir yere sahip ve hayvanların

71 İbn 'Abdi Rabbih, Ebû 'Amr Ahmed b. Muhammed b. 'Abdi Rabbih İbn 'Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferid* (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 2: 47; İbn. Hamdûn, Ebû'l-Me'âlî Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. 'Alî b. Hamdûn Bahâ' u'd-Dîn el-Bağdâdî İbn. Hamdûn, *et-Tezkiretu'l-Hamdûniyye* (Beyrût: Dâru Şâdir, 1417H), 8: 66.

72 Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2: 1034; Buḥârî, *el-Câmi 'u'l-Müsne'dü's-Şaḥîhu'l-Muḥtaşar*, 2: 59.

73 Taḥâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Taḥâvî, *Şerḥu Müşkili'l-Âşâr* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1: 295-296; Ḥaṭṭâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Ḥaṭṭâb el-Bustî el-Ḥaṭṭâbî, *Me'âlimu's-Sünen* (Haleb: el-Maṭba'atu'l-İlmiyye, 1932), 249; Süyûtî, Celâlü'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hâşiyetü's-Sindi 'alâ Süneni'n-Nesâ'î* (Haleb: Mektebu'l-Maṭbû'âti'l-İslâmiyye, 1986), 6: 218.

74 Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdi Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1982), 11: 208; Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa'* (*Rivâyetü Yahyâ el-Leyṣî*), 1: 377; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 13: 224.

75 Ḥalîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1: 374; İbn Sîde, *el-Muḥaşşas*, 4: 347.

76 İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-Muḥîṭu'l-'Azam*, 6: 61.

gerdanlıklanmalarıyla birlikte uygulanan bir gelenek/ritüel olsa da burada bu konu üzerinde durulmayacaktır. Çünkü bu, ayrı bir araştırma konusudur.⁷⁷

Gerdanlığın kutsallığını tartışırken göz önünde tutulması ve değerlendirilmesi gereken bir diğer konu ise onun kutsallığının nereden kaynaklandığıdır. Mekke’de kurban edilmeden önce hacıların geldikleri bölgelerde diğer hayvanlardan farkları ve ayrıcalıkları olmayan hayvanlar gerdanlandıklarında birdenbire çok farklı bir sınıfa yükseliyorlar ve onlara karşı olan tutum ve davranışlarda üst düzey bir özen söz konusu oluyordu. Peki bu durum gerdanlık dolayısıyla mı gerçekleşmekteydi yoksa Kâbe’ye adanan hayvanın bu adanmışlığıyla gelen bir özellik miydi? Kur’ân’da gerdanlık ve kurbanlık hayvanın kutsallıklarının ayrı ayrı dile getirilmiş olması bu noktada ayrı bir öneme sahiptir. Türkçe Kur’ân çevirilerinde bu duruma dikkat edilmediği görülmektedir. Bu şekilde yapılan tercümelere günümüz Türk folklorundaki kurbanlık süslemelerinden hareketle “kalâid” ifadesinin “kurbanlıkların süsü” olarak çevrildiğine tanıklık edilir.⁷⁸ Bu tür tercüme ve yorumlamalarda gerdanlığın kutsallığının gözden kaçırıldığı açıktır. Bu nedenle gerdanlığın kutsallığı; Kâbe ve Harem ile ilişkisi bakımından gözden geçirilmelidir. Harem bölgesinde yetişen ağaçların kabuklarından gerdanlıklara gösterilen hürmet dikkate alındığında konunun önemli bir yönü kavranmış olur. Câhiliye döneminde Mekkeliler, haram aylar dışında şehir dışına çıkarlarken harem bölgenin ağaç kabuklarından kolyeler takmak yoluyla korunma elde etmekteydiler. Diğer yandan Mekke’ye hac için gelen kimselerin dönüşlerinde, özellikle dönüşleri haram aylar dışına sarkmışsa, memleketlerine güvenlik içinde dönebilmek için boyunlarına harem bölgenin ağaç kabuklarından gerdanlık takarak yola çıktıkları görülmekteydi. Bu kullanımdaki gerdanlıkların bizatihi kendilerinin asli olarak kutsal oldukları düşünülebilir. Bu iddiayı ileri sürmek onların diğer bir kutsallığa olan simgesel gönderme olmaları gerçekliğinin göz ardı edildiği anlamına gelmez. Kur’ân’ın betimlemesinde dolaysız bir şekilde atf yapılan gerdanlıkların kutsallıkları, aynı zamanda o dönemde mevcut inancı da yansıtır. Bu, onları takmanın kendi başına bir ritüel olduğunu izah etmektedir. Söz konusu durum onların maddi olarak da kutsal olup olmadıkları yani

77 Bk. Buḥârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Şaḥîhu’l-Muḥtaşar*, 2: 170; Müslim, *el-Müsnedü’s-Şaḥîhu’l-Muḥtaşar bi Nakli’l-‘Adl ‘ani’l-‘Adl ilâ Resûlillâh*, 3: 552; Mâlik b. Enes, *el-Muvaḥḩa’ (Rivâyetü Yahyâ el-Leysî)*, 1: 170; İbnü’l-Münzir, Ebû Bekr Muḩammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri İbnü’l-Münzir, *el-İşrâf ‘alâ Mezâhibi’l-‘Ulemâ’* (İmârât: Mektebetü Mekke es-sekâfiyye), 3: 191; Bâcî, Ebü’l-Velid Süleymân b. ḩalef el-Bâcî, *el-Muntekâ Şerḩu’l-Muvaḩḩâ’* (Mısır: Maḩba’atu’s-Sa’âde, 1914), 2: 314; Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muḩyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerḩu’n-Nevevî ‘alâ Müslim* (Beyrût: Dâru İḩyâi’t-Türâşî’l-‘Arabî, 1972), 9: 66.

78 Mustafa İslamoğlu, *Nüzul Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur’an Gerekçeli Meal-Tefsir* (İstanbul: Düşün Yayınclık, 2010), 918.

kutsiyetlerinin bizatihi kendilerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını açıklığa kavuşturmaz. Arabistan'da ağaçların kabuğu, hac için yola çıkan bir kişi ve onun hayvanının boynuna asıldığı zaman onlara dokunulmazlık sağlayan kutsal bir araç haline gelirdi. Diğer gerdanlık çeşitleri için de durum farklı değildir. Sıradan bir madde hacla ilişkili olarak gerdanlık yapıldığında hem kendisi hem takılan hayvan ya da insan kutsallık (ve bununla birlikte dokunulmazlık) kazanıyorsa burada göze çarpan açık gerçeklik bu maddelere kutsallık veren şeyin onların hac ibadetinin bir parçası olmalarıdır. Aynı şekilde harem bölgenin ağaç kabuklarından yapılan gerdanlıkların da yine kutsallıklarını buldukları bölgeden aldıklarını söylemek mümkündür.

Mekkelilere has olan, ağaç kabuklarından gerdanlıklar konumuzla ilişkisi nedeniyle oldukça önemlidir. Mekkeliler kendilerini birçok yönden coğrafyanın diğer insanlarından üstün görürlerdi. Kureyşliler ve Mekke sakinleri: “*Biz ehlullahız, İbrâhim Halîlullah'danız, Beytül-harâm'ın idarecileriyiz, onun (Beytül-harâm) harem bölgesinin sakinleri ve hizmetçileriyiz, Araplardan hiç kimse bizim hak sahibi olduğumuz kadar bir hakka ve yere sahip değildir ve Araplar hiç kimseyi bizi bildikleri gibi bilmezler*” diyerek böbürlenmekteydiler. Hac menâsikinde bile değişiklik yapmaya cüret ederlerdi. Harem bölgeyi yüceltmeyi önemser onun dışında kalanları ise bölgenin değerine halel gelir kaygısıyla olabildiğince sıradanlaştırmaya çabalarlardı. Bu yüzdendir ki harem bölge dışında kalan hac menâsikinden olan Arafat'a çıkmayı ve orada duruşu diğer hacılar için uygun görünürken kendileri asla bunu yapmaya yanaşmazlardı. Övünmede o kadar ileri gitmişlerdi ki dışarıdan gelen hacılarla konuşmaya bile tenezzül etmezlerdi.⁷⁹ Fil Vak'ası'nda Habeşliler Mekke'den geri çevrildiğinde, Araplar Kureyş için onların *ehlullah* (هُم أَهْلُ اللَّهِ) olduklarını, Allah'ın onlar için savaştığını, düşmanlarının yanlarında ne varsa onlara verdiğini söyleyerek Kureyş'i yüceltmekteydiler.⁸⁰ İslâm gelmeden önce Mekkeliler *ehlullah*, *sükkânullah*, *ehlu'l-Harem* ve *kıttan'u-Beytillah* olarak isimlendirilirlerdi. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib, Ebrehe Mekke'ye Kâbe'yi yıkmak üzere saldıracakken irat ettiği şiirinde “*Bizler O'nun beldesinde ehlullahız*” der.⁸¹ Aynı ifade onun oğlu Ebû Tâlib'e nispet edilen şiirde de görülür.⁸² Mekkeliler İslâm'dansonra da *ehlullah* olarak vasıflandırılmışlar ve diğer belde insanlarına göre daha ayrıcalıklı bir şekilde değerlendirilmeye

79 Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 3: 1102, 1105; Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âşâ*, 2: 176; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 5: 202.

80 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 57; Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âşâ*, 1: 148, 176.

81 Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âşâ*, 1: 146; Ya'kûbî, Ebû Ya'kûb Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *et-Târih* (Necef: Mektebetü'l-Haydariyye, 1964), 99.

82 Ebû Tâlib, *ed-Divân*, 34.

devam edilmişlerdir.⁸³ Hz. Peygamber Attâb b. Esid'i Mekke'ye vali olarak atadığında ona atamasının önemine binaen “*seni ehlullah üzerine âmil kıldım*” demektedir.⁸⁴ Yine Mekke'nin yönetimi bağlamında aktarılan bilgiler arasında yer alan bir diyalog İslâm sonrasında da burası ve halkının ayrıcalıklı değerlendirildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Hz. Ömer, Mekke'ye vali olarak atadığı Nafi' b. Abdulhâris'le Asfan'da bir vesileyle karşılaştığında ona, “*Vadi (Mekke) ehline kimi vekilin olarak bıraktın*” diye sorduğunda Nafi' kendi mevlâlarından Abdurrahmân b. Ebzâ'yı vekil tayin ettiğini söyler. Hz. Ömer, “*Onların üzerine bir mevlâyı mı vekil bıraktın!*” diyerek hiddetlenir. Bazı rivâyetlerde onun *ehlullah üzerine* şeklinde ifadede bulunduğu da aktarılır. Nafi' İbn Ebzâ'nın iyi bir Kur'ân bilgisine sahip olduğunu söyleyerek durumu izah etmeye çalıştığı görülür ve diyalog bu minvalde sürer.⁸⁵ Hem Mekkelilerin kendilerine biçtikleri değer hem de coğrafyanın diğer insanların onlara karşı hürmetkâr tutumu onlara yaşamlarında ayrıcalıklar tanımaktaydı. Bu ayrıcalıkların en önemlilerinden bir tanesi gerdanlıklar kullanılarak sağlanan güvenlik garantisidir. Câhiliye döneminde Mekkeliler ticaret ya da başka bir nedenden ötürü harem bölgeyi terk etmek durumunda olduklarında kendilerinin ve beraberlerindeki hayvanlarının boyunlarına harem bölge ağaç ve çalılarında kabuklar asarlardı. Bu kimseler her nereye giderlerse gitsinler güvenlik içinde olurlardı. Onları yolculukları esnasında görenler harem bölgeye olan hürmete nispetle “*işte bunlar ehlullah*” derlerdi ve onlara dokunmazlardı. Yolcular Mekke'ye dönüp harem bölgeye girdiklerinde kendi boyunlarındakileri ve yanlarındaki hayvanların boyunlarındaki ağaç kabuklarını kesip atarlardı.⁸⁶ Ferrâ ilgili âyetin değerlendirmesinde haram aylar dışındaki bir zamanda sefere çıkanların gerdanlık takma geleneğinin bütün bir Arap toplumunca uygulandığını ama Mekkelilerin gerdanlığının diğerlerinden farklı olduğu bilgisini aktarır.⁸⁷

83 Hasan el-Başrî, Ebû Sa'îd el-Hasen b. Yesâr el-Başrî el-Hasen el-Başrî, *et-Terğîb fi'l-İkâmeti bi-Mekke* (2009), 7.

84 Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Enşârî Ebû Yûsuf, *el-Âşâr* (Beyrut: Dâr'u'l-Kütübî'l-İlmiyye), 181; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2: 959; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10: 34; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 1: 456.

85 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11: 439; Ebû 'Ubeyd, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî Ebû 'Ubeyd, *Feğâ' ilu'l-Kur'ân* (Dimeşk, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), 93; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13: 255; Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âşâ*, 1: 151; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 1: 311; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Tehzîbü'l-Âşâr* (Kahire: Ma'tba'atu'l-Medenî, ts.), 2: 779.

86 Muqâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muqâtil b. Süleymân*, 3: 449; Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âşâ*, 1: 222; Fâkihî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi* (Beyrut: Dâru Hâdar, 1414H), 2: 161.

87 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 229.

Ağaç kabuklarından gerdanlıklar sadece Kureyşlilere has bir uygulama değildi. Mekke'ye ziyaret için gelen kimseler de aynı ağaç kabuklarından gerdanlıkları ziyaretlerinin bir nişanesi olarak boyunlarına asmaktaydılar. Umre ve hac için Mekke'ye gelenlerin dönüşleri haram ayların dışına sarktığında onlar da tıpkı Mekkeliler gibi harem bölgenin ağaç kabuklarını hem kendileri hem de yanlarında bulunan yük ya da binek hayvanlarına takarak geldikleri yere dönerlerdi. Bu kimseler evlerine varıncaya kadar güvende olurlar onlara kimse dokunamazdı.⁸⁸ Kaynaklar umre için Mekke'ye gelip ibadetlerini yaptıktan sonra dönüş için harem bölgenin ağaç kabuklarından gerdanlık takınan Züheyr b. Mürre'nin hazin ölümünden bahsederler. O Mekke'nin harem bölgesinden çıktıktan sonra devesini sularken saldırıya uğrar. Konuyu aktaran tüm kaynaklar onun gerdanlıklı olduğu bilgisini paylaşırlar. Ebû Hırâş, intikamlarını aldıktan sonra irat ettiği şiirinde Züheyr'in masum oluşunu onun Kâbe'ye kurbanlığını sunduğunu ve "muhrim"ken öldürüldüğünü ifade eder. Burada söz konusu yasaklılık (muhrim olma durumu) harem bölgenin ağaç kabuklarından gerdanlığı olan birisinin dokunulmaz olmasıdır.⁸⁹ Taberî, Mâide Sûresi'nin 2. âyetindeki "kalâid" ifadesini değerlendirirken konuyla ilgili farklı düşünce ve yorumları aktardıktan sonra âyette ifade edilen gerdanlığın hem kurbanlık hayvanlar hem de insanlar için câhiliye döneminde kullanıldığını, bunların harem bölgenin ağaç kabuklarından gerdanlıklar olduğunu ve Allah tarafından onlara hürmet edilmesinin istendiğini ifade etmekte; bu yorumunu, gerdanlıklı iki kimsenin vuruşmalarını ayıplayan bir şiirle desteklemektedir.⁹⁰

Câhiliye döneminde, kişilerin boyunlarına ağaç kabuğundan gerdanlık asmaları tarzındaki uygulamanın istismarı üzerine kurulu bir gelenek de vardı. Ezrâkî ve bazı müelliflerin kitaplarında yer verdikleri bilgiye göre, bir kimse câhiliye döneminde adam öldürdüğünde ya da cezalandırılmasını gerektiren başka bir kötülüğe bulaştığında harem bölgenin ağaç kabuklarından boynuna bir gerdanlık astıktan sonra haccetmediği anlamına gelen ifadeyi (قَوْرُصُ انَّا) söyleyerek zarar görmekten kurtulmaktaydı. İnsanlar onun bu hareketini cahilliğine bağlayıp ona dokunmazlardı. Burada kişi gerçekte hac ibadetiyle bir ilişkisi olmadığı halde haccın menâsikinden bir tanesini kullanmak şekliyle kendini kurtarma

88 Taberî, *Câmi u'l-Beyân an Te'vili 'Âyi'l-Ķur'ân*, 1: 28; SemerĶandî, Ebû'l-Leys_Naşr b. Muhammed Ebû'l-Leys_es-SemerĶandî, *BaĶru'l- Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 1: 390.

89 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 11: 247; İşbehânî, Ali b. el-Hüseyn el-Ķureşî Ebû'l-Ferec el-İşbehânî, *el-EĶânî* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâşî'l-'Arabî, 1415H), 21: 143; Bekrî, Ebû 'Ubeyd 'Abdullâh b. Abdil'aziz el-Endelusî Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'ceme min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâği'* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1403H), 2: 531

90 Taberî, *Câmi u'l-Beyân an Te'vili 'Âyi'l-Ķur'ân*, 8: 30.

yoluna gitmektedir. Bu durum hac menâsikinin toplum nazarında ne kadar güçlü bir öneme sahip olduğunu göstermesi bakımından da ayrıca önemlidir. Öyle ki, kişinin sadece kendisini zarar görmekten kurtarmak amacıyla gerdanlık taktığı bilindiği halde suçu ne olursa olsun ona dokunulmamaktaydı. Ancak Hz. Peygamber İslâm'da *sarûre* (قَرُورٌ)⁹¹ olmadığını söyleyerek suça karışan bir kimsenin suçunun karşılığını alacağını ifade ederek bu istismara son vermiştir.⁹²

İslâmîyet'ten sonra da yaygın olarak devam ettiği anlaşılan Kâbe'ye adanan kurbanlık hayvanlar için uygulanan gerdanlık (قِلَانِدِ الْهَدْيِ) hem hayvanların adanmışlığını belirleme hem de onu adayan kimseye yüklediği sorumluluklar ve kazandırdığı ayrıcalıklar yönünden ayrı bir öneme sahipti. Kurban olarak kesilmek üzere seçilen hayvan (الْهَدْيِ), gerdanlıklandığı andan itibaren özel bir yer kazanmaktadır. Hedy için kurban edileceği mahal olan Mekke'ye ulaştırılmak ve kesilmekten başka bir seçenek yoktur. Yolda telef olur ya da kaybolursa bedel olarak yerine yenisi temin edilerek kurban edilmektedir.⁹³ Hz. Peygamber, Kâbe'ye adadığı kurbanlığı kendisiyle gönderdiği Zuayb el-Huzâî'ye kurbanlığın yolda ölümünden korkulması durumunda hayvanı kesmesini, gerdanlığını onun kanına atmasını ve etinden kendisinin ve onunla beraber olanların yememesini salık vermektedir.⁹⁴

Kalâidin hacıların ihrama girmelerindeki belirleyiciliği de önemli bir husustur. Hac ya da umre için ihrama girmenin kurbanlığı gerdanlıkla başlandığı konusunda Hz. Aişe'nin aktardığı bilgiden⁹⁵ hareketle gözetilen bir istisna söz konusu ise de asıl olarak hac ve umre ibadetinde ihrama giriş hedyin gerdanlıklanması ile başlar. Onun kurban edilmesi ile son bulur.⁹⁶ Mekke'ye gitmeden Kâbe'ye kurbanlık adayan kimsenin ihramlı olup olmayacağı konusu Hz. Peygamber'in pratiği de dikkate alınarak sonraki dönemlerde isteğe bağlı

91 Şe'âlibî, Ebû Mansûr 'Abdumelik b. Muḥammed b. İsmâîl Ebû Mansûr eş-Şe'âlibî, *Fıkhü'l-Lüğa ve Sırru'l-Arabîyye* (Beyrut: İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, 2002), 63.

92 Ezrakî, *Aḥbâru Mekke ve mâ Câe fihâ mine'l-Âşâ*, 1: 179; Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed er-Rekbî Baṭṭâl, *en-Nazmu'l-Musta'zeb fi Tefsîri Ğarîbi Elfâzi'l-Mehezzeb* (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1988), 185.

93 Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen eş-Şeybânî, *Mesâ'ilü Aḥmed b. Ḥanbel* (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 2013), 192; Ebî 'Arûbe, Ebû'n-Naḍr Sa'îd b. Ebî 'Arûbe el-Başrî İbn Ebî 'Arûbe, *el-Menâsik* (Beyrut: Dâr'ul-Beşâir'il-İslâmîyye, 2000), 97-101.

94 İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef* (Riyad: Dâru Kunûzi İşbîliyyâ, 2015), 9: 27; Ebî Ḥayseme, Ebû Bekir Aḥmed b. Ebî Ḥayseme İbn Ebî Ḥayseme, *et-Târihu'l-Kebîr* (Kahire: el-Fârûku'l-Ḥadîse, 2006), 1: 42; İbn Ebî 'Arûbe, *el-Menâsik*, 98.

95 İbn Ṭahmân, *Meşyaḥatu İbn Ṭahmân*, 196.

96 Buḥârî, *el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Şaḥîhu'l-Muḥtaşar*, 2: 169; Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Aḥmed eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (Beyrut, 1983), 23: 191.

bir karar olarak değerlendirilmiştir.⁹⁷ Hz. Peygamber, Hudeybiye Gazvesi olarak isimlendirilen ve umre yapmak maksadıyla ashâbıyla birlikte yanlarında bulunan -sayıları farklı şekillerde rivâyet edilse de- yetmişin üzerinde kurbanlıkla birlikte Mekke'ye doğru yola çıktığında *Zû'l-Huleyfe*'de kendi kurbanlığını işaretleyip gerdanlıklıyor ve ashâbı da onu takiben aynısını yapıyordu.⁹⁸ Gerdanlık olan kurbanlıklar arasında Bedir'de ganimet olarak alınan ve taksimden önce savaşın lideri olarak hak sahibi olması hasebiyle Hz. Peygamber'in kendisine ayırdığı Ebû Cehil'in devesi⁹⁹ de vardır. Hz. Peygamber, Bedir'de hedy olarak ilan ettiği bu deveyi kurban ettikten¹⁰⁰ sonra saçını tıraş edip ihramdan çıkmış ve sahâbe de aynısını yaparak Mekke'ye girip Kâbe'yi tavaf etmeden dönüğe geçmişlerdir. Hz. Peygamber Veda Haccı için Medine'den ayrıldığında da aynı şekilde *Zû'l-Huleyfe*'de kurbanlığını işaretleyip gerdanlıkladıktan sonra ihrama girmişti. Bu hac sırasında Hz. Peygamber yüz tane deveyi kurban edilmek üzere adamıştır. Develerden sorumlu olan Nâciye b. Cündeb yanında iki gençle birlikte onları Mekke'ye sürer. Nâciye b. Cündeb yolda develerden birinin başına bir iş geldiğinde ne yapması gerektiğini Hz. Peygamber'e sorduğunda hayvanı kesip gerdanlığını kanına atmasını, kendisinin ve yanında olanların kurbanlığın etini yememelerini buyurmuştur. Hz. Peygamber Mekke'de Kâbe'den ve Safâ-Merve tavaflarından sonra kurbanlığını gerdanlıkladığı için ihramdan çıkmamış ama yanında gerdanlıklanmış kurbanlığı olmayan ve eşleriyle gelen ashâbına saçlarını keserek ihramdan çıkmalarını emretmiştir.¹⁰¹

Kurbanlıklar ve onlara eşlik eden insanların kullandıkları gerdanlıkların tam olarak hangi şekilde oldukları ve uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgiler olmasa da kullanılan eşyalar hakkında kaynaklarda bilgiler bulmak mümkündür. İnsanların kendi boyunlarına astıkları gerdanlıklar için ağaç kabuklarının kullanımı yaygındı. Mekkelilerin haram aylar dışında ticaret ya da başka nedenlerle şehirden ayrılırken hem kendilerinin hem de hayvanlarının boyunlarına astıkları gerdanlıklar harem bölgenin ağaçlarının kabuklarıydı. Aynı şekilde hacıların da dönüş yolunda kendileri ve yanlarındaki hayvanlarına harem bölge ağaç kabuklarından gerdanlık taktıkları görülür. Bu hacılar kendi topraklarından Mekke'ye hac için yola çıktıklarında da yörelerindeki ağaçların

97 Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 111; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8: 2512; Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Hurâsânî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Kahire: Dâru't-Teşîl, 2012), 6: 98.

98 'Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 5: 15; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2: 91; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 20: 213.

99 Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 1: 103.

100 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2: 320.

101 Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2: 1090-1091; Buḥârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Şaḥîḥu'l-Muḥtaşar*, 2: 137.

kabuklarından kolye yapıp boyunlarına asarlardı.¹⁰² Kabuğundan gerdanlık yapılan ağaçlardan en fazla söz edileni akasyadır (السممر/*semur*). Asya ve Afrika'da yaygın olan bu ağaç Arabistan'da da sıkça görülmekteydi ve Arap toplum hayatının önemli bir parçası olarak çeşitli şekillerde kullanılmaktaydı. Kaynaklarda verilen bilgilerde vadilerde yetiştiği ve gölgesinden faydalandığı aktarılmaktadır. Hz. Peygamber'in zorda kaldığında yapraklarından yediği, yenilmeyen ekşi meyvesi olan bir ağaçtır.¹⁰³ Aslında gerdanlık olarak Mekke'nin bütün ağaçları kullanılabilir.¹⁰⁴ Semur ağacına benzer diğer bir ağaç olan 'idâh (العصاة) da gerdanlık olarak boyunlara asılan bir bitkidir ki, hemen hemen semur ağacıyla aynı şekilde değerlendirilir. Asıl olarak 'idâh, dikenli çalılıklara karşılık gelen genel bir anlama da sahiptir.¹⁰⁵ Güzel kokusuyla bilinen ve o dönemin parfümü de olan *izhîr* (الإذخر) ağacı (limon otu) Mekke'den dönüşte hacıların semur ağacının dışında gerdanlık olarak kullandıkları diğer bir bitkidir.¹⁰⁶

Hayvanların yününden yapılan gerdanlıklar da yaygın olarak hacıların gidiş ve dönüş yolculuklarında kendileri ve hayvanları için kullanılmaktaydı. Bazı kaynaklarda Mekkelilerin harem bölge ağaçlarının kabuklarından diğer Arapların ise yünden yapılmış gerdanlıklar kullandıkları ifade ediliyorsa¹⁰⁷ da bu, tam olarak uygulamadaki vakıya karşılık gelmez.¹⁰⁸ Diğer yandan semur ağacının Arap coğrafyasında yaygın olarak bulunması nedeniyle hacıların, harem bölge dışındaki ağaçların kabuklarından da gerdanlık takarak yola çıktıkları görülür.¹⁰⁹

102 Ferrâ', *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 299; Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âşâ*, 1: 283; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 1: 10; Ebû Muhammed el-Begâvî, *Me'âlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Ḳur'ân*, 2: 8; Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmiği't-Tenzil* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407H), 1: 601.

103 Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fârisî Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 1: 340; Taberî, *Tehzîbü'l-Âşâr*, 2: 144; İbnü'l-Münzir, *el-İşrâf 'alâ Mezâhibi'l-Ulemâ*, 3: 27; Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnu'l-Enbârî, *Şerhu'l-Mufađđaliyyât* (Beyrut: Maṭba'atu'l-Âbâ, 1930), 486.

104 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 8: 39.

105 Dabbî, el-Mufađđal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Mufađđal ed-Dabbî, *Emsâlü'l-'Arab* (Beyrut, 2003), 65; Câhîz, Ebû 'Osmân 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Leysî el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 2: 105.

106 Râheveyh, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm el-Mervezî İshâk b. Râheveyh, *Müsnedü İshâk b. Râheveyh* (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2016), 1: 357; Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4: 243; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Ḳur'ân*, 1: 9; el-Ceşşâs, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, 3: 294; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîz*, 2: 48.

107 Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 1: 449; Ferrâ', *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 229.

108 Ceşşâs, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, 1: 294; Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. el-Ḥasen et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Ḳur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâ'i Tûrâsî'l-'Arabî, ts.), 3: 418.

109 'Abdurrezâk, *Tefsîru 'Abdurrezâk*, 2:4; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-*

Türkçede yün ve kıl olarak sınıflandırılan hayvan ürünleri Arap dilinde elde edildikleri her hayvan türüne göre farklı isimlendirmelere sahipti.¹¹⁰ Buna göre onlar hac yolculuklarında deve yününden (وبر), koyunyününden (صوف), keçi kılından ve inek tüyünden (شعر) yaptıkları gerdanlıklar kullanmaktaydılar.¹¹¹ Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'in Mekke'ye göndereceği kurbanlık için ördüğü gerdanlığın koyun yününden olduğu aktarılan bilgiler arasındadır.¹¹² Ezrâkî, İslâm öncesinde Hums üyelerinin ihramlı iken dikkat ettikleri bazı hususları dile getirirken, Kureyş kabilesinin de dâhil olduğu bu kabilelerden olan kimselerin normal zamanda ürettikleri ve kullandıkları sütün kurutulmasıyla elde edilen süt ürününü (الأقط), tereyağı (الزبد) ve tereyağından üretilen *semn* (السمن) besin maddesini ihramlı iken üretip tüketmedikleri bilgisini vermektedir. Hums üyeleri ihramlı iken deve ve diğer hayvanların yünlerini eğirmiyor ve bunları dokumuyorlardı. Yünden üretilmiş kıyafetler giymiyorlar ve yünden yapılan gölgelikler kullanmıyorlardı. Gölgenmek istediklerinde deriden yapılmış gölgelikleri tercih etmekteydiler. Ayrıca harem bölgede yetişen bitkilerden de yemezlerdi.¹¹³ Ezrâkî, aktardığı bu bilgilerin devamında onların Kâbe ve harem bölgeye karşı aşırı hassas oldukları bilgisini de eklemektedir. Anlaşılan o ki, bu topluluklar harem bölgede Kâbe'ye adanan hayvanların ürünlerinin tüketimini hürmetsizlik olarak değerlendirmekteydiler. Hayvan ürünlerinin Mekke yolculuğunda hacılar ve kurbanlıklar için gerdanlık olarak kullanılıyor olmasının da aynı kutsallık anlayışının gereği olarak değerlendirmek yanlış olmaz.

Hac yolculuğuna çıkacak kurbanlık hayvanlar için gerdanlık olarak deri ve ürünlerinin kullanımı bu ritüelin en yaygın görülen şeklidir. Yukarıda Hz. Peygamber'in gerdanlık uygulamalarından bahsedilmişti. Her ne kadar Mekke'ye gönderilmek üzere belirlenen kurbanlık koyun için Hz. Aişe'nin yünden gerdanlık ördüğü bilgisi göz ardı edilemez ise de Hz. Peygamber'in Hudeybiye'den dönmek durumunda kaldığı umre ziyareti için hareket ettiklerinde kendisi ve ashâbının yanlarında götürdükleri kurbanlıklar Medine'den ayrılmadan önce sandaletlerle gerdanlıklanmışlardı.¹¹⁴ Hz. Peygamber kendi kurbanlıklarını bir çift sandaletle

Qur'ân, 1: 27.

110 İbn 'Aţîyye, Ebû Muhammed 'Abdulhak b. Ğâlib b. 'Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî İbn 'Aţîyye, *el-Muharreru'l-Veciz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Aziz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1422H), 147.

111 İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Ömer b. Kesîr ed-Dimeşki İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Qur'âni'l-'Azîm* (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 2: 10; Ferrâ', *Me'âni'l-Qur'ân*, 229; Nesâ'î, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 6: 93.

112 Buḥârî, *el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Şaḥîhu'l-Muḥtaşar*, 2: 170; Müslim, *el-Müsnedü's-Şaḥîhu'l-Muḥtaşar bi Naqli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh*, 3: 557.

113 Ezrâkî, *Aḥbâru Mekke ve mâ Câe fihâ mine'l-Âşâ*, 1: 179.

114 Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2: 573.

gerdanlıklamış olsa da kurbanlık hayvanların boyunlarına sandalet tekinin asılması da kabul gören bir uygulamaydı.¹¹⁵ Abdullah İbn Ömer'in (ö. 73/693) kendi kullandığı sandaletleri atmayıp biriktirdiği ve onlarla kurbanlıklarını gerdanlıkladığı, elinde eskileri olmadığına ise yeni sandaletler alarak kurbanlıkları için kullanıldığı aktarılır.¹¹⁶ At, deve ve inek derisinden yapılan bu sandaletler her istenildiğinde herkesin elde etmesinin kolay olmadığı bir giyecekti. Sandalet almak için yeterli parası olmayan ya da diğer nedenlerden ötürü bulamayanlar onun yerine farklı eşyalar kullanabilmekteydiler.¹¹⁷ Gerdanlık olarak kullanılan başka bir deri ürünü ise, Türkçede mest olarak adlandırılan, ayak aşıklarının üzerini de kapatan ayakkabılardı. Hz. Peygamber sandalet elde edemeyen kimselerin bu ayakkabıların aşıklardan yukarıda kalan kısmını keserek hayvanların boğazlarına asmalarını salık vermiştir.¹¹⁸ Bu ikisini de temin edemeyen kimseler kurbanlıkların boynuna deriden su tulumlarını asarak hayvanlarını gerdanlıklamaktaydılar.¹¹⁹ Küçük deri parçalarının hayvanların boyunlarına asılması da diğer ürünlerin bulunmaması durumunda görülen bir uygulamadır.¹²⁰ Hayvanın boynuna asılan deri mamullerinin ve parçalarının bu hayvanların hedy olduklarına dair insanlar için bir ilan olduğu,¹²¹ kanlarının akıtılmak üzere hazırlandıkları ve onların ciltlerinin de yakında boyunlarındaki deriler gibi olacağı ve bu işaretleri taşıyan hayvanların herhangi bir zorlama olmaksızın Kâbe'ye adandıkları düşüncesini çağrıştırdığı yorumu yapılmaktadır.¹²² Gerdanlıklanmış kurbanlık hayvanlar uzun Mekke yolculukları boyunca dokunulmazdı. Yiyecek imkânlarının kısıtlı olduğu şartlarda insanların açlıktan kıvraniyor olmaları durumunda bile durum değişmez, bu hayvanlara

115 Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd el-Başrî et-Ṭayâlisî, *el-Müsned* (Kahire: Dâru Hecer, 1999), 4: 413; Bâci, *el-Muntekâ Şerhu'l-Muvaḫḫâ*, 2: 312.

116 İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 9: 74.

117 İbn Sirîn, *Müntehabü'l-Kelâm fi Tefsiri'l-Ahlâm*, 591; Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Mudevvene* (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1: 483.

118 Rebî' b. Ḥabîb, er-Rebî' b. Ḥabîb el-Başrî er-Rebî' b. Ḥabîb, *el-Câmi 'u's-Şaḥîhi'l-Müsned* (Beyrut: Dâru'l-Hikme, 1415H), 165; Şâfi'î, *el-Umm*, 3: 367; Buḥârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Şaḥîhu'l-Muḥtaşar*, 2: 137.

119 Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 5: 117; Ceşşâs, Ebû Bekir Aḥmed b. 'Alî er-Râzî el-Ceşşâs, *Şerhu Muḥtaşari't-Ṭahâvî* (Dâru'l-Beşâ'ir, 2010), 588; Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüḡa*, 9: 47; Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an Haḳâiki Ğavâmiḳi't-Tenzil*, 1: 601; Şâhib, *el-Muḥîṭ fi'l-Lüḡa*, 5: 384; Seraḫsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-Seraḫsî, *el-Mebsûṭ* (Beyrût, 1993), 4: 137.

120 Seraḫsî, *el-Mebsûṭ*, 4: 137; Kâdi 'İyâd, *Meşâriku'l-Envâr 'Alâ Şihâhi'l-Âsâr*, 2: 184.

121 Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1: 117.

122 Seraḫsî, *el-Mebsûṭ*, 4: 137.

dokunulmazdı.¹²³

Kâbe'ye adanan bütün hayvanlar gerdanlıkılmazdı. Haram aylarda gerçekleşen hac ziyaretlerinde kesilmesi zorunlu olan kurbanlıklar (هدى المتعة), hem hac hem de umrenin aynı ziyarete denk getirilmesiyle gerçekleşen ziyaretlerdeki kurbanlıklar (هدى قران) ve Mekke'ye yapılan hac-umre kastı dışında Allah'a yakınlaşma kastıyla kesilecek kurbanlıklardan (هدى تطوع) deve ve inekler gerdanlıkılmazdı. Ancak hacda avlanma yasağını ihlal nedeniyle ceza olarak kesilecek kurbanlıklarla ihramlıyken eşleriyle ilişkiye girenlerin kesmek zorunda oldukları kurbanlıklar ve *ihsâr* kurbanları¹²⁴ gerdanlıkılmazdı. Diğer yandan koyunların gerdanlıkılması da zorunlu görülmezdi.¹²⁵ Koyunların kurbanlık olarak durumları deve ve ineğe göre farklı olarak değerlendirilmekteydi. Bir görüşe göre kurban olarak adanan koyun kişinin ihramlı olduğuna delil değildir. Koyunun gerdanlıkılması konusunda ayrışan fikirlere karşılık onun, deve ve inek gibi kanının akıtılarak işaretlenmeyeceğı konusunda ortak bir görüş bulunduğı gözlenmektedir.¹²⁶

Kurbanlık hayvanların boyunlarına asılan ağaç kabuğı haricindeki gerdanlıklar dönemin şatlarında ekonomik olarak elde edilmeleri zor olan eşyalardı. Örneğın bir çift sandalet satın alınması ve bulunması güç bir üründü. Yukarıda da bahsedildiğı gibi sandalet bulunmadığında ya da kişinin gücü yetmediğinde ya sandaletin teki ya da küçük bir deri parçası gerdanlık olarak kullanılmaktaydı. Bu gerdanlıklar kurbanlık Mekke'de kesilinceye kadar hayvandan çıkarılmazdı. Hayvan kesildikten sonra akıtılan kanın üzerine atılıp öylece bırakılırdı. Kurbanlıkların derileri, yolculukları esnasında üzerlerine örtülen kumaş türü süsler ve gerdanlıklar hayvanı boğazlayan kasaplara verilmeyip fakirlere tasadduk edilirdi.¹²⁷

123 Ceşşâş, *Ahkâmu'l-Şur'an*, 3: 294; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Şur'âni'l-'Azîz*, 2: 48; Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 3: 202.

124 Herhangi bir nedenden ötürü hac yolculuğundan engellenen kimsenin Kâbe için adadığı ve Mekke'ye gönderdiği kurbanlık.

125 Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Şur'an* (İstanbul: İSAM, 1995), 2: 297; Serahsî, *el-Mebsût*, 4: 137; İbn 'Abdiberr, *et-Temhid li mâ fi'l-Muvafta' mine'l-Me'âni ve'l-'Esânîd*, 17: 228.

126 Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâ'il b. Yahyâ el-Müzenî, *Muhtaşaru'l-Müzenî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 111; Mâverdi, *el-Hâvî'l-Kebîr fî Fıkhî Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfi'î*, 4: 372; Kâsânî, 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî el-Kâsânî, *Bedâ'î u's-Şanâ'î fî Tertîbi's-Şerâ'î* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2: 162.

127 Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî et-Taberânî, *Tefsru'l-Şur'âni'l-'Âzîm*, 6: 33; Kurtubî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ömer el-Enşârî Ebû'l-'Abbâs el-Kurtubî, *İhtîşâru Şahîhi'l-Buhârî ve Beyânu Ğaribih* (Dimeşek: Dâru'n-Nevâdir, 2014), 2: 149; İbn Ebî 'Arûbe, *el-Menâsik*, 98.

Değerlendirme ve Sonuç

Kur'ân'da da yer verilen gerdanlıklar (kalâid) Arap folkloründe önemli bir gelenektir. Onun bu önemi hem dinî bir ritüel olmasında hem de bu ritüelin gerek diğer dinî ritüellerle ilişkisinde ve gerekse toplumsal hayattaki etkisinde görülmektedir. Bu etki ritüelin “menâsik”, “şe'âir” ve “kıyâm” kavramlarıyla birlikte değerlendirildiğinde gerdanlıkların dinî ve sosyal işlevi daha iyi anlaşılır. Bu kavramların incelenmesi gerdanlıkların gerçek ve işlevsel bir ritüel olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'ân âyetlerinin de açıkça belirttiği gibi gerdanlık uygulaması İslâm'ın doğuşundan sonra da Müslümanlar için hürmet etmeleri ve gereklerini gözetmeleri gereken bir ritüel olarak tanınmıştır. Başta İslâm Peygamber'i Hz. Muhammed olmak üzere onun ashabı ve onları takiben gelen nesiller kurbanlıklarına gerdanlık takmışlardır.

Gerdanlıklar kurbanlık hayvanların boyunlarına takılan dinî semboller olmanın ötesinde gerek takıldıkları hayvanlara gerekse onları kurban olarak adayan kimselere önemli vasıflar kazandırmaktadır. Gerdanlıklarınla birlikte hayvanlar, Kâbe'de kesilmeleri gereken kurbanlıklar olur; sahipleri de ihrama giren birer hacı mertebesinde kurbanlarını kesinceye kadar belli kurallarla hareketlerini sınırlamak durumunda kalırdı. Her ne kadar uzun yol güvenliği için esaslı bir koruma aracı olsalar da gerdanlıklar sadece uzaklardan Kâbe'ye gelen hayvanlara uygulanmazdı. Mekke'de satın alınan ve kurban olarak adanan hayvanlar da gerdanlıklarını. Boyunlarına asılı oldukları hayvanlar kurban edildikten sonra, o dönem oldukça değerli olan bu gerdanlıklar, fakirlere yardım olarak verildi.

İslâm sonrasında uygulandığına yönelik bilgi bulunmayan ve bazı kaynakların İslâm'ın uygulamasını yasakladığını belirttikleri insanlara uygulanan hac gerdanlıkları, câhiliye döneminde kişilerin güvenliği için etkili bir ritüel olarak işlev görmüştür. Hem hac niyetiyle hareket ederlerken Mekke yolunda hem de ziyaret sonrası dönüş yolarında insanların taktığı bu gerdanlıklar, hac niyeti olmaksızın ticaret ve başkaca maksatlarla harem bölgeyi terk eden Mekkeliler tarafından da takılmaktaydı. Hacıların taktıkları gerdanlık onların kutsal yolculukta olduklarını gösterirken Mekkelilerinki ise onların harem bölgenin insanları olduklarına işaret etmekteydi. Harem ehli olmak, onlara diğer ayrıcalıklarla birlikte dokunulmazlık da kazandırmaktaydı.

Hayvan ürünü olan deri ve yünün gerdanlıklar için yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Kurbanlık hayvanların boyunlarına sandalet ve benzeri ayağa giyilen deri malzemelerin asıldığı, bunların bulunmadığı durumlarda küçük deri parçalarının da aynı işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Başta semur ağacı olmak

üzere bölgede sıklıkla rastlanan çeşitli ağaç kabuklarından gerdanlıkların ise hem insanlar hem de hayvanlara uygulandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ağaç kabuklarından yapılan kalâide İslâm sonrasında rastlanmamaktadır. Ancak sonraki dönemde Müslümanlar Hz. Peygamber'in uygulamalarından da hareketle deriden ve sandaletlerden gerdanlık uygulamasını sürdürmüşlerdir.

Kalâid uygulaması hem câhiliye çağında hem de Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla şekillenen İslâm'da hac ibadetinin önemli bir ritüeliydi. Bugün için uygulamasının olmaması kalâidin gerçekte neye tekabül ettiğinin görülmesine engel olabilmektedir. Buna son dönem Kur'an çevirilerinde sıkça rastlanır.

Gerdanlıklar yalnızca kurbanlık olarak adanmış hayvanlar için uygulanan bir ritüel olmayıp câhiliye çağında yaygın olarak görülen, insanların kendi boyunlarına da taktıkları semboldür. Uygulama hem insanlara hem de kurbanlıklara dinî anlamlar yüklemenin ötesinde fiili olarak onları güvenli de kılmaktadır.

Araştırma, kalâid ritüelinin başta Kur'an-ı Kerîm olmak üzere ilk kaynaklarda nasıl bir anlam ve işlevde değerlendirildiğini ortaya koymanın ötesinde özellikle ritüeller başta olmak üzere Kur'an ifadelerinin günümüze çevirilerinde onun indiği dönemdeki dilini ve o dönem toplumunun kültürünü her boyutuyla incelemenin gerekliliğinin ön şart olduğunu göstermektedir. Örneğin Taberî'nin Kur'an'da ifade edilen kalâidin ne olduğuna dair yorumu, ilgili âyetleri değerlendirmeye katkı sağlayacak niteliktedir.

Kalâid terimini "boyunları gerdanlıklı kurbanlıklar" ve benzeri farklı anlamlarda değerlendiren Kur'an mütercimleri onun kendi başına, diğer hac ritüelleriyle ilişkili olmakla birlikte, ayrı bir ritüel olduğunu gözden kaçırmaktadırlar. İnsanların takındıkları gerdanlıkların tamamıyla gözden uzak tutulduğu da dikkate alındığında ilgili âyetlerin çevirilerinin gözden geçirilmesinin gerekliliği açıktır.

Kaynakça

- ‘**Abd b. Humejd**, Ebû Muhammed ‘Abdulhamîd b. Humejd b. Naşr, *el-Müntehab min Müsnedi ‘Abdi İbn Humejd*, 3 cilt, Dâru İbn ‘Abbâs, el-Manşûre, 2009.
- ‘**Abdumelik b. Hâbîb**, Ebû Mervân ‘Abdumelik b. Hâbîb es-Sülemî, *Edebü'n-Nisâ 'il-Mevsûm bi-Kitâbi'l-İnâye ve'n-Nihâye*, Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992.
- ‘**Abdurrezzâk**, Ebû Bekr ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan‘ânî, *Tefsîru ‘Abdurrezzâk*, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1999.
- Ahmed b. Hânel**, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hânel eş-Şeybân, *el-Müsned*, Cem‘iyyetu'l-Meknez, 2010.
- ‘**Alî**, Cevâd, *el-Mufaşşal fî Târîhi'l-‘Arab Kable'l-İslâm*, (Beyrut: 2001), 2001.
- Bâci**, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Hâlef, *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvaftâ*, Mısır: Maţba‘atu's-Sa‘âde, 1914.
- Baţţâl**, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Ahmed er-Rekbî, *en-Nazmü'l-Musta‘zeb fî Tefsîri Ğaribi Elfâzi'l-Mehezzeb*, Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1988.
- el-Beğavî**, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ‘, *Me‘âlimü't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur‘ân*, 5 cilt, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-‘Arabî, 1420H.
- Belâzürî**, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşraf*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Buhârî**, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâ‘il el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Şahih*, Beyrut: Dâru Tavkı'n-Necât, ts.
- Câhız**, Ebû ‘Osmân ‘Amr b. Bahr b. Maĥbûb el-Leysi, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- et-Tâc fî Ahlâki'l-Mulûk*. Kahire: el-Maţba‘atu'l-Emîriyye, 1914.
- Ceşşâş**, Ebû Bekir Ahmed b. ‘Alî er-Râzi, *Aĥkâmu'l-Kur‘ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1994.
- Şerhu Muĥtaşari't-Taĥâvi*, Dâru'l-Beşâ‘ir, 2010.
- el-Cevherî**, Ebû Naşr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbi, *Tâcü'l-Lüĝa ve Şihâhu'l-‘Arabiyye*, 6 cilt, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Đabbî**, el-Mufağdal b. Muhammed b. Ya‘lâ eđ-Đabbî el-Mufağdal. *Emsâlü'l-‘Arab*. Beyrut, 2003.
- Ebû ‘Alî el-Ķâlî**, İsmâil b. el-Ķâsım b. ‘Ayzûn b. Hârûn b. ‘İsâ b. Muhammed, *el-Bâri fî'l-Lüĝa*. Beyrût: Dârü'l-Hadâрати'l-Arabiyye, 1975.

- Ebû Tâlib**, Ebû Tâlib b. 'Abdulmuṭṭalib el-Ḥâşimî, *ed-Divân*.
- Ebû 'Ubeyd el-Bekrî**, Ebû 'Ubeyd 'Abdullâh b. Abdil'aziz el-Endelusî, *Mu'cemü Me'sta'ceme min Esmâ'l-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, 4 cilt, Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1403H.
- Ebû 'Ubeyd**, Ebû 'Ubeyd el-Ḳâsım b. Sellâm el-Herevî, *Feğâ 'ilu'l-Ḳur'ân*. Dimeşq, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Ebû Yûsuf**, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Enşârî, *el-Âşâr*, Beyrut: Dâr'u'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Ebü'l-Ferec el-İşbehânî**, 'Alî b. el-Ḥuseyn el-Ḳureşî, *el-Eğânî*, 25 cilt, Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1415H.
- Ezherî**, Ebû Manşûr Muḥammed b. Aḥmed b. el-Herevî, *ez-Zâhir fi Ğaribi Elfâzi's-Şâfi'î*, Kahire: Dâru't-Ṭalâ'î'.
- Me'ânî'l-Ḳirâ'ât*, 3 cilt, Suudi Arabistan: Câmi'atu'l-Melik, 1991.
- Tehzîbü'l-Lüĝa*, 8 cilt, Beyrut, 2001.
- Ezrakî**, Ebû'l-Velîd Muḥammed b. 'Abdullâh el-Ğassânî, *Aḥbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âşâ*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1983.
- Fâkihî**, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İshâk el-Mekkî, *Aḥbâru Mekke fi Ḳadimi'd-Dehri ve Ḥadişihî*, 6 cilt, Beyrut: Dâru Ḥađar, 1414H.
- Ferrâ'**, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî, *Me'ânî'l-Ḳur'ân*. Mısır: Dâru'l-Mışriyye.
- el-Fesevî**, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fârisî, *el-Ma'rife ve't-Târiḥ*, 3 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Ḥalîl b. Aḥmed**, Ebû 'Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Hârizmî**, Muḥammed b. İshâk el-Hârizmî, *İşâretu't-Terĝîb ve't-Teşviḳ ilâ'l-Mesâcidi's-Selâse ve'l-Beyti'l-'Atîk*, Riyad: Mektebetü Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1418H.
- Hârun b. Mûsâ**, Hârun b. Mûsâ el-Ḳârî, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir fi'l-Ḳur'ân*, Bağdad: Vizâretu's-Sekâfe ve'l-İ'lâmi'l-'Irâkıyye.
- Ḥasan el-Başrî**, Ebû Sa'îd el-Ḥasen b. Yesâr el-Başrî, *et-Terĝîb fi'l-İkâmeti bi-Mekke*, 2009.
- Ḥaṭṭâbî**, Ebû Süleymân Ḥamd b. Muḥammed b. İbrâhîm b. el-Ḥaṭṭâb el-Bustî, *Me'âlimu's-Sünen*, Haleb: el-Maṭba'atu'l-'İlmiyye, 1932.
- İbn 'Abdi Rabbih**, Ebû 'Amr Aḥmed b. Muḥammed b. 'Abdi Rabbih, *el-İkđü'l-*

Ferîd, 8 cilt, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İbn 'Abdilberr, Ebû 'Ömer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muḥammed b. 'Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fî'l-Muvaḫḫa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*, 24 cilt, Mağrib: Vezâratu 'Umumi'l-'Evḳâf ve'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye.

İbn 'Aṭiyye, Ebû Muḥammed 'Abdulḥaḳ b. Ğâlib b. 'Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422H.

İbn Baṭṭâl, Ebû el-Ḥasan 'Alî b. Ḥalef b. 'Abdumelik İbn Baṭṭâl, *Şerḫü Şahîhi'l-Buḫârî*, 10 cilt, Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 2003.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-Lüĝa*, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987.

İbn Ebî 'Arûbe, Ebû'n-Naḍr Sa'îd b. Ebî 'Arûbe el-Başrî, *el-Menâsik*, Beyrut: Dâr'ul-Beşâir'il-İslâmiyye, 2000.

İbn Ebî Ḥâtim, Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed er-Râzî, *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm*, Riyad: Mektebetü Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1998.

İbn Ebî Ḥayseme, Ebû Bekir Aḫmed b. Ebî Ḥayseme, *et-Târîḫü'l-Kebîr*, 4 cilt, Kahire: el-Fârûḳu'l-Ḥadîse, 2006.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî, *el-Muşannef*, 25 cilt, Riyad: Dâru Kunûzi İşbiliyâ, 2015.

İbn Ebî Zemenîn, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh, *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîz*, 5 cilt, Ḳâhire: el-Fârûḳu'l-Ḥadîse, 2002.

İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḫmed b. Fâris el-Ḳazvînî, *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Lüĝa*, 6 cilt, Şam: İttihâdu'l-Kuttâbi'l-'Arab, 2002.

İbn Fers, Ebû Muḥammed 'Abdulmun'im b. 'Abdurrahîm, *Aḫkâmü'l-Ḳur'an*, Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2006.

İbn Ḥâleveyh, Ebû 'Abdullâh el-Ḥuseyn b. Aḫmed b. Ḥâleveyh, *Leyse fî Kelâmi'l-'Arab*, 1979.

İbn Hişâm, Ebû Muḥammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Ḥîmyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2 cilt, Mısır: Hind Şelebî, 1955.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Ömer b. Kesîr ed-Dimeşķî, *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm*, 8 cilt, Riyad: Dâru Ṭayyibe, 1999.

İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Müslim b. Ḳuteybe ed-Dîneverî *el-Me'ânî'l-Kebîr fî Ebyâti'l-Me'ânî*, 3 cilt, Ḥaydarâbâd: Dâiratü'l-Ma'ârifil-'Osmâniyye, 1949.

Ġaribü'l-Ķur'ân.

Te'vilü Müşkili'l-Ķur'ân, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.

İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ķazvîni, *es-Sünen*, 4 cilt, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.

İbn Manzûr, Ebü'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'î, *Lisânü'l-'Arab*, 25 cilt, Beyrût: Dâru Şâdir, 1993.

İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Sa'd b. Menî', *eṭ-Tabaḳât* 11 cilt, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.

İbn Sîde, Ebû el-Ḥasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî, *el-Muḥaşşaş* 5 cilt, Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1996.

el-Muḥkem ve'l-Muḥîṭu'l-A'zam 12 cilt, Ma'hedü'l-Maḥtûṭâti'l-'Arabiyye, 2003.

İbn Sîrîn, Ebû Bekir Muḥammed b. Sîrîn el-Başrî· el-Enşârî, *Müntehabü'l-Kelâm fî Tefsîri'l-Aḥlâm*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1963.

İbn Ṭahmân, Ebû Sa'id İbrâhîm b. Ṭahmân el-Ḥorâsânî el-Herevî, *Meşyâḥatu İbn Ṭahmân*, Dimeşk: Mecma'u'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1983.

İbn Vehb, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Ķureşî, *Tefsîru'l-Ķur'ân mine'l-Câmi'*. 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2003.

İbn Zencele, Ebû Zur'a 'Abdurrahman b. Muḥammed b. Zencele, *Huccetu'l-Ķirâ'ât*. Beyrût: Dâru'r-Risâle, 1998.

İbn Ḥamdûn, Ebü'l-Me'âlî Muḥammed b. el-Ḥasan b. Muḥammed b. 'Alî b. Ḥamdûn Bahâ'ü'd-Dîn el-Baġdâdî, *et-Tezkiretu'l-Ḥamdüniyye*, 9 cilt, Beyrût: Dâru Şâdir, 1417H.

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ķâsım, *Şerḥu'l-Mufaḍḍaliyyât*. Beyrut: Maṭba'atu'l-Âbâ, 1930.

İbnü'l-Ķûṭiyye, Ebû Bekr Muḥammed b. 'Ömer, *Kitâbü'l-Ef'âl*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1993.

İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muḥammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî, *el-İsrâf 'alâ Mezâhibi'l-'Ulemâ'*, 10 cilt, İmârât: Mektebetü Mekke es-sekâfiyye.

İbrâhîm el-Ḥarbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Baġdâdî, *Ġaribü'l-Ḥadis*, Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Ķurâ, 1405H.

İmru'u'l-Ķays, İmru'u'l-Ķays b. Ḥucr b. el-Ḥâris el-Kindî, *Divânü İmri'i'l-Ķays*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004.

İshâk b. Râheveyh, Ebû Ya'ḳûb İshâk b. İbrâhîm el-Mervezî, *Müsnedü İshâk b.*

- Râheveyh*, 4 cilt, Kahire: Dâru't-Te'sil, 2016.
- İşhâk el-Kevsec**, Ebû Ya'kûb İşhâk b. Manşûr b. Behrâm el-Mervezî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed ve İşhâk b. Râheveyh*, 9 cilt, Medine: 'İmâdetu'l-Bahşi'l-İlmî, 2002.
- İslâmoğlu**, Mustafa, *Nüzul Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an Gerekeçeli Meal-Tefsir*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- Kâdî 'İyâd**, Ebû'l-Faql 'İyâd b. Mûsâ el-Yahşubî, *Meşâriku'l-Envâr 'Alâ Şihâhi'l-Âşâr*, 2 cilt, el-Mektebetü'l-'Atîka ve Dâru't-Türâs.
- Karaman**, Hayreddin vd. *Kuran Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*, 2 cilt, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Kâsânî**, 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Aḥmed el-Ḥanefî, *Bedâ'î u's-Şanâ'î fî Tertîbi's-Şerâ'î*, 7 cilt, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kuleynî**, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Ya'kûb, *el-Furû'u'l-Kâfi*, 8 cilt, Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1388H.
- el-Ḳurṭubî**, Ebû'l-'Abbâs Aḥmed b. 'Ömer el-Enşârî, *İhtîşâru Şahîhi'l-Buḥârî ve Beyânu Ğarîbih*, 5 cilt, Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 2014.
- Mâlik b. Enes**, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, *el-Muvaḫḫa' (Rivâyetü Yahyâ el-Leysi)*, 2 cilt, Meclisü'l-İlmî, Fas. *el-Müdevvene*, 4 cilt, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Ma'mer b. Râşid**, Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî, *el-Câmi'*, 2 cilt, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1982.
- Mâtürîdî**, Ebû Manşûr Muḥammed b. Muḥammed, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 10 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî**, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed el-Başrî, *el-Ḥâvî'l-Kebîr fî Fıkhî Mezhebi'l-İmâmi's-Şâfi'î*, 19 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1999. *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, 6 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mekkî b. Ebî Ṭâlib**, Ebû Muḥammed Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ḳaysî, *el-Hidâye ilâ Bülûġi'n-Nihâye*, 13 cilt, Mecmu'atu Buḥûşî'l-Kitâb ve's-Sunne, 2008.
- Muḫâtil b. Süleymân**, Ebû'l-Ḥasen Muḫâtil b. Süleymân el-Belhî, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, Dubai: Câmi'atu'l-Mâcid, 2006. *Tefsîru Muḫâtil b. Süleymân*, 5 cilt, Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabiyyi, 2002.
- Mücâhid b. Cebr**, Ebû'l-Ḥaccâc Mücâhid b. Cebr el-Ḳureşî, *Tefsîru Mücâhid*, Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989.

- Müslim**, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Müsnedü's-Şahîhu'l-Muhtaşar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh*, 7 cilt, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2014.
- Müzenî**, Ebü İbrâhîm İsmâ'il b. Yahyâ el-Müzenî, *Muhtaşaru'l-Müzenî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- Nehhâs**, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî, *Î'râbu'l-Ḳur'ân*.
- Nevevî**, Ebü Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Müslim*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1972.
- Nesâ'î**, Ebü 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Hurâsânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2012.
- Ortakcı**, Halil, "Güney Arabistan Yazıtları ve İslâm Kaynakları Işığında Hadis Kelimesinin Semantik Analizi Üzerine Bir Deneme", *İslâmî İlimlerde Hadis ve Sünnetin Yeri*, ed. Recep Çetintaş-Murat Akın. Ankara: İlahiyat 2021.
- Ömer b. Şebbe**, Ebü Zeyd Ömer b. Şebbe ben-Numeyrî, *Târihu'l-Medine*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1996.
- Râğîb el-İşfehânî**, Ebü'l-Ḳâsım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Ḳur'ân*, Dimeşk, Beyrut: Dâru'l-Ḳalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412H.
- er-Rebi' b. Habîb el-Başrî**, *el-Câmi 'u's-Şahîhi'l-Müsned*, Beyrut: Dâru'l-Hikme, 1415H.
- Şâhib**, Ebü'l-Ḳâsım İsmail b. 'Abbâd eṭ-Ṭâlikânî, *el-Muḥîṭ fi'l-Lüġa*, 10 cilt, Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1994.
- Sa'lebî**, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Kesf ve'l-Beyân*, Cidde: Dâru't-Tefsir, 2015.
- es-Şe'âlibî**, Ebü Manşûr 'Abdumelik b. Muhammed b. İsmâil, *Fıkhü'l-Lüġa ve Sirru'l-'Arabîyye*, Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.
- es-Semerḳandî**, Ebü'l-Leys_ Naşr b. Muhammed, *Baḫru'l-'Ulûm*, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Seraḫsî**, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme, *el-Mebsût*, 30 cilt, Beyrut, 1993.
- Süfyân es-Sevrî**, Ebü 'Abdullâh Süfyân b. Sa'id b. Mesrûk el-Kûfî, *Tefsîru's-Sevrî*. Vizâretü's-Şekâfe ve'l-İ'lâmi'l-'Irâkıyye.
- Süyûfî**, Celâlü'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürü'l-Menşûr*, 8 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Hâşiyetu's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâ'î*, 8 cilt, Haleb: Mektebü'l-Maṭbû'âti'l-

İslâmiyye, 1986.

Şâfi'î, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İdris, *el-Umm*, 11 cilt, el-Manşûre: Dâru'l-Vefâ, 2001.

Şeybânî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. el-Ḥasen, *Mesâ'ilü Ahmed b. Ḥanbel*, Kahire: Dâru'l-Fârûk, 2013.

Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb eş-Şâmî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Âzîm*.

el-Mu'cemü'l-Kebîr, 25 cilt, Beyrut, 1983.

Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 24 cilt, Kahire: Dâru Hicr, 1422.

Tehzîbü'l-Âsâr, 2 cilt, Kahire: Maṭba'atu'l-Medenî.

Tahânevî, Muḥammed b. 'Alî b. el-Kâdî Muḥammed Ḥâmid b. Muḥammed Şâbir el-Fârûkî el-Ḥanefî, *Keşşâfü İş'nlâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, 2 cilt, Beyrût: Mektebetü Lubnân Nâşîrûn, 1996.

Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muḥammed el-Mısrî, *Aḥkâmu'l-Kur'ân*, 2 cilt, İstanbul: İSAM, 1995.

Muhtaşaru İhtilâfi'l-'Ulemâ 5 cilt, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995.

Şerhu Muşkili'l-Âsâr, 26 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.

Ṭayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd el-Başrî, *el-Müsned*, 4 cilt, Kahire: Dâru Hecer, 1999.

Tirmizî, Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ, *es-Sünen*, 5 cilt, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.

Ṭûsî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Muḥammed b. el-Ḥasen, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 10 cilt, Beyrut: Dâru İhyâ'i Tûrâşî'l-'Arabî.

Vâhidî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Ahmed b. Muḥammed b. 'Alî en-Nisâbüri, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Riyad: Dâru'l-Meymân, 1426H.

et-Tefsîru'l-Basîf. Riyad: Silsiletü'r-Rasâilü'l-Câmiyye, 2009.

Vâkıdî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Ömer b. Vâkıd el-Eslemî, *el-Meğâzî*, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Alemî.

Futûhu's-Şâm, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Yaḥyâ b. Sellâm, Ebû Zekerıyyâ Yaḥyâ b. Sellâm el-Ḳayravânî, *Tefsîru Yaḥyâ b. Sellâm*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Ya'kûbî, Ebû Ya'kûb Ahmed b. İshâk, *et-Târîh*, Necef: Mektebetü'l-Haydariyye, 1964.

Zebîdî, Muḥammed b. Muḥammed b. ‘Abdurrezzâk, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Ḳâmûs*, 20 cilt, Beyrut: Dâru’l-Fikr,1994.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me‘âni’l-Ḳur’ân*, 5 cilt, Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1988.

Zemaḥşerî, Ebü’l-Ḳâsım Maḥmûd b. ‘Amr, *el-Fâîk fi Ğarîbi’l-Ḥadîs*, 4 cilt, Dâru’l-Ma‘rife.

el-Keşşâf ‘an Ḥaḳâîkı Ğavâmiği’t-Tenzîl, 4 cilt, Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407H.

Zeyd b. ‘Alî, Ebü’l-Huseyn Zeyd b. ‘Alî b. el-Huseyn b. ‘Alî b. Ebî Tâlib, *el-Müsned*.